

विद्या प्रसारक मंडळ, ठाणे

मासिकाचे नाव	•	दिशा
संपादक	•	डॉ. विजय वा. बेडेकर
प्रकाशक	•	विद्या प्रसारक मंडळ
प्रकाशन वर्ष	•	१९९७
वर्ष	•	दुसरे
अंक	•	३
पृष्ठे	•	५२ पृष्ठे

गणपत्रिका विद्या प्रसारक मंडळाच्या
“ग्रंथालय” प्रकल्पांतर्गत निर्मिती

गणपत्रिका निर्मिती वर्ष : २०१०

गणपत्रिका क्रमांक : १३

विद्या प्रसारक मंडळाचे
मासिक

दिशा

वर्ष दुसरे / अंक ३ / सप्टेंबर १९९७

संपादकीय

हळदीची कथा आणि व्यथा

हळदीमधील जंतुनाशक गुणांकरिता बहाल करण्यात आलेल्या विशेष विक्री परवाना दाखल्याबद्दल (Patent) माहिती देताना भारतीय प्रसार माध्यमांचा खोडसाळपणा पुन्हा एकदा दिसून आला आहे. खुली अर्थव्यवस्था किंवा बाजारपेठेच्या जागतिकीकरणामुळे, अमेरिकेतील बहुदेशीय कंपन्या असे परवाने घेऊन, भारतीय शेतकरी आणि ग्राहक यांना लुबाडण्याचे कुटिल कारस्थान करीत असल्याच्या कथा, ही प्रसारमाध्यमे इमानेइतबारे अजूनपर्यंत प्रसूत करीत आहेत. प्रसारमाध्यमांतील वैविध्य आणि संख्या वाढली की माणसाला अचूक खरी माहिती चुटकीसारखी प्राप्त होईल, हा समजही यामुळे खोटा ठरला. याआधी कडुलिंबामधील कीटकनाशक गुणधर्मांच्या वापराबद्दलही देण्यात आलेल्या अशा परवान्याबाबत धादांत खोटी माहिती या प्रसारमाध्यमांनी दिली होती. अशा प्रकारचा कुठलाही विशेष परवाना, हा आधी अस्तित्वात नसलेल्या, नावीन्यपूर्ण संशोधन किंवा प्रक्रियेच्या बाबतीत दिला जातो. संशोधकाचे अपार कष्ट, कल्पकता, त्याला आलेला आर्थिक खर्च, यांना संरक्षण देऊन अशा संशोधनाचा किंवा प्रक्रियेचा जेव्हा व्यापारी वापर केला जातो तेव्हा ग्राहकाला अशा विशेष परवान्यामुळे काही आर्थिक किंमत द्यावी लागते. श्री. पु. ल. देशपांडे किंवा श्री. वि. वा. शिरवाडकरांची नाटके सुद्धा लेखकाला योग्य तो मोबदला दिल्याशिवाय कायदेशीररीत्या करता येत नाहीत. हे स्वामित्व त्यांच्यामधील प्रतिभेला दिलेले असते. पण म्हणून ते जे शब्द वापरतात, किंवा भाषा वापरतात त्यावर त्यांचा अधिकार झाला असा याचा अर्थ होत नाही. कडुलिंब किंवा हळदीच्या निर्मिती किंवा विक्रीचा संकोच, या विशेष परवान्यामुळे होत नाही किंवा तसा करताही येत नाही. परंतु या वनस्पतीमधील काही रसायनांवर प्रक्रिया करून संशोधन करण्यात आले, तर अशा संशोधनामुळे किंवा अशा प्रक्रियेकरिता, विशेषतः तिच्या व्यापारी वापराकरिता, अशा प्रकारचा परवाना मिळू शकतो. डब्ल्यू. आर. ग्रेस या अमेरिकन कंपनीला कडुलिंबाच्या झाडाचा परवाना मिळाला नाही. या कडुलिंबामधील कीटकनाशक गुण असलेल्या रसायनाचे आयुष्य वाढवण्याच्या प्रक्रियेच्या संदर्भात हा परवाना देण्यात आला आहे. कडुलिंबाचा कीटकनाशक म्हणून वापर आजही कोणालाही मुक्तपणे करता येईल. सुमारे ६३ भारतीय कंपन्यांना कडुलिंबामधील या ना त्या गुणावर प्रक्रिया केलेल्या संशोधनाबद्दल, अशा प्रकारचे विशेष परवाने प्राप्त झाले आहेत. हळदीच्या बाबतीतही हीच परिस्थिती आहे. डॉ. सोमेन दास आणि डॉ. हरिहर कोहली या दोन अनिवासी भारतीय शास्त्रज्ञांनी, मिसिसिपी विद्यापीठाच्या जॅक्सन येथील वैद्यकीय केंद्रामध्ये काम करून, हळदीमधील जंतुनाशक गुण शास्त्रीय कसोटीवर सिद्ध केले. हा गुणधर्म आपण प्रथम शोधला आहे, असा दावा करून मार्च १९९५ मध्ये, त्यांनी त्यांच्या

विक्रीचा विशेष परवाना मिळवला. या शास्त्रज्ञांनी हळदीच्या जंतुनाशक गुणधर्मांच्या बाबतीत केलेल्या कामामुळे, हळदीच्या या गुणांना आज शास्त्रीय मान्यता मिळाली आहे. प्रश्न एवढाच आहे की हळदीच्या या गुणांची माहिती भारतीय वैद्यकाला गेल्या २००० वर्षांपासून आहे. आणि म्हणून ही कल्पना किंवा निष्कर्ष हा नवीन नाही. ही वस्तुस्थिती भारतीय विज्ञान आणि औद्योगिक संशोधन संस्थेचे अध्यक्ष डॉ. रघुनाथराव माशेलकर यांनी संस्कृत आणि इतर भारतीय भाषांमधील ३२ संदर्भ देऊन दाखवून दिली. यामुळे या भारतीय वंशाच्या शास्त्रज्ञांनी केलेला दावा अमान्य करून हा विशेष परवाना रद्द ठरविण्यात आला. हळदीमधील औषधी गुणांबद्दल भारतीय शास्त्रज्ञांनी मूलभूत संशोधन केल्याची माहिती फारच थोड्या जणांना आहे. टाटा कर्करोग संस्थेमधून निवृत्त झालेल्या डॉ. सौ. भिडे यांनी हळदीवर केलेले संशोधन विशेष महत्त्वाचे आहे. सुरवातीला त्यांनी प्रयोगशाळेतील प्राण्यांमधील कर्करोगाची वाढ हळदीच्या वापरामुळे थांबवता येते हे दाखवून दिले. १९९६ च्या 'इंडियन जर्नल ऑफ फॉर्मिकॉलॉजी' या संशोधनमासिकात हळदीच्या जंतुनाशक आणि हायपोलिपीडिमिक गुणधर्मांबाबत त्यांनी शोधनिबंध सादर केला आहे. १९९४ साली दिल्ली येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय कर्करोग परिषदेमध्ये, हळदीचा वापर करून तोंडातील पेशींमधील कर्करोगपूर्व बदल थांबवता येतो, हेही त्यांनी दाखवून दिले आहे. या भारतीय वैज्ञानिकांना प्रोत्साहन आणि आर्थिक मदत देऊन त्यांचा सन्मान करणे फायद्याचे ठरणार आहे.

कडुलिंब आणि हळदीप्रमाणेच, तुळस, त्रिफळा, हरडा, आवळा इ. शोकेडो भारतीय वनस्पतींचे औषधी गुणधर्म भारतीय वैद्यकाला आज ठाऊक आहेत. हे परंपरागत ज्ञान आपल्या संस्कृतीच्या अनेक अंगांमध्ये विखुरले असून कथा, धार्मिक सण, उत्सव, नीतिअनीतीच्या कल्पना इ. अनेक जीवनव्यवहारांमध्ये ते खुबीने मांडण्यात आले आहे. नवजात शिशूसाठी पहिले ६ महिने ते वर्षपर्यंत, आईचे दूध हाच आहार योग्य असल्याची संकल्पना, आपल्या परंपरेमध्ये दृढ आहे. प्रसूतिपूर्व काळामध्ये स्त्रीच्या आहारापासून तिच्या मानसिक परिस्थितीपर्यंत अनेक गोष्टी परंपरेत

सांगितल्या गेल्या आहेत. अगदी गरिबातल्या गरीब, अशिक्षितातल्या अशिक्षित भारतीय स्त्रीपर्यंत हा संदेश तिच्या परंपरागत कथा, धर्मसंकल्पना आणि व्यवहारातून सांगितला गेला आहे. आज कित्येक शतकांचे प्रयत्न यामागे आहेत. आजही भारतातल्या बहुसंख्य ग्रामीण स्त्रिया आपल्या शिशूला स्तनपान आनंदाने आणि प्रेमाने करतात. सुशिक्षित शहरी भागांमध्ये मात्र चित्र वेगळे दिसते. महागड्या प्रसारमाध्यमांचा वापर करून भरमसाठ किंमत देऊन आज हा संदेश शहरी स्त्रीपर्यंत पोचवावा लागत आहे. हळदीच्या विशेष परवान्याची कथा येथे संपत नाही. आजची कित्येक जीवनाशक औषधे नुसतीच महागडी नाहीत तर त्यांचा वापर शरीरावर विपरीत परिणामही करतो. कित्येक वेळा उपचारापेक्षा रोग फारच जल्लो असून म्हणण्याची पाळी येते. अगदी साध्या सर्दी खोकल्याला सुद्धा ही औषधे वापरली जातात. हळदीमधील उपयुक्त तत्व काढून अशा साध्या रोगांवर ते वापरता येईल. हळदीच्या शेतीला यामुळे प्रोत्साहन मिळेल. विज्ञानाचा इतिहासही आज महत्त्वाचा आहे. जीवनाशक औषधांचा शोध या शतकाच्या सुरुवातीला पाश्चिमात्य देशांत प्रथम लागल्याची या इतिहासात नोंद आहे. भारतीय वैज्ञानिकांनी हळदीच्या बाबतीत शास्त्रीय कसोठ्यांवर सिद्ध झालेले हे सत्य जागतिक व्यासपीठावर मांडून या इतिहासामध्ये योग्य तो बदल करून घेतला पाहिजे. हळदीचा विजय म्हणजे अमेरिका किंवा पाश्चिमात्य यांचा पराभव अशा भोंगळ आणि नकारात्मक भूमिकेतून हे होणार नाही.

डाव्या सिद्धान्तवादाला बांधल्या गेलेल्या सुधारकांना या सर्व परंपरा अवैज्ञानिक, भोंगळ आणि अंधश्रद्धा वाटत आल्या. इतका आत्मघातकी समाज आज जगाच्या पाठीवर कुठेही नसेल. हळद आणि कडुलिंब यांच्यापासून धडा घेऊन, आजच्या प्रगत वैज्ञानिक कसोठ्यांचा फायदा घेत, मानवाच्या स्वास्थ्याला उपयोगी पडेल अशी माहिती परंपरागत ज्ञानातून हुडकून काढून ती शास्त्रीय कसोठ्यांवर मांडणे, हीच आजच्या काळाची गरज आहे. मग हे काम अमेरिकेत किंवा जगात इतर कुठेही झाले तरी चालेल, त्याचे स्वागतच करायला हवे.

विद्या प्रसारक मंडळाचे
मासिक

दिशा

वर्षदुसरे / अंक ३ / सप्टेंबर १९९७

संपादक	अनुक्रमणिका		
डॉ. विजय वा. बेडेकर			
सहसंपादक			
श्री. प्रकाश ल. वैद्य	१) संपादकीय	डॉ. विजय वा. बेडेकर	मुखपृष्ठ
	२) सुभाषित	प्रा. (डॉ.) मोरेश्वर दि. पराडकर	३
कार्यालय	३) दृक्श्राव्य माध्यमे : वैशिष्ट्ये	श्री. प्रकाश ल. वैद्य	५
विद्या प्रसारक मंडळ, डॉ. बेडेकर विद्यामंदिर, नौपाडा, ठाणे - ४०० ६०२.	४) भारतीय वास्तुशास्त्राचा परिचय (११) उत्तर भारतीय शैलीचे देवालये	डॉ. र. पु. कुलकर्णी	१७
	५) एककालिकता - एक वैश्विक तत्व ?	श्री. धुं. ह. बेडेकर	२७
वार्षिक देणगी	६) भारतीय मूलांची मूलपुराणांतर्गत प्राचीन व्यायामप्रणाली	श्री. मन्मथ म. धरोटे	३१
रु. २०० / -	७) आमची महाविद्यालये - आजची आणि उद्याची आव्हाने	प्रा. य. भ. धिडे	३७
मुद्रक:	८) परिसर वार्ता	प्रा. मोहन पाठक	४१
परफेक्ट प्रिण्टर्स, २२, ज्योती इंडस्ट्रियल इस्टेट, नूरीबाबा दर्गा रोड, ठाणे - ४०० ६०१.			

लेखक - परिचय

१. डॉ. विजय वा. बेडेकर

वेद्यक व्यावसायिक, अनेक शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक संस्था आणि चळवळींशी निगडित, अध्यापन-प्राच्यविद्या अभ्यास संस्था, भारत सहकारी बँक, सत्य शोध संस्था; अनेक परिस्तांदांचे संयोजन, संशोधनपर लिखाण, शोध अंधश्रद्धेचा या पुस्तकाचे लेखक.

२. प्रा. (डॉ.) मोरेश्वर दि. पराडकर

संस्कृत आणि हिंदी भाषेचे पंडित, अनेक वर्षे संस्कृतचे अध्यापन; आणि प्राचार्य म्हणून पेंडारकर कॉलेज, डोंबिवली मधून निवृत्त. बंबई हिंदी विद्यापीठाचे मानद कुलपती; संस्कृत, इंग्रजी, हिंदी आणि मराठी मधून विपुल संशोधनपर लिखाण. स्तबक या पुस्तकाचे लेखक.

३. श्री. प्रकाश ल. वैद्य

आय. आय. टी. पवई, मुंबई, येथून बी.टेक (इलेक्ट्रिकल) ही पदवी संपादन, व्यवसाय; इलेक्ट्रॉनिक्स उद्योगात सल्लागार विशेष आवड आणि संशोधन: भाषा आणि संगीत या विषयांत.

४. श्री. धुंडिराज हरि बेडेकर

M.A. (हिन्दी) B.Sc.(Chem. Hons.) भारताच्या संरक्षण विभागानून (Director General of Inspection) - प्रिन्सिपल सायंटिफिक ऑफिसर (P.Sco.) म्हणून निवृत्त, गेल्या १५/२० वर्षांपासून परामानसशास्त्राचा अभ्यास, पुण्याच्या वेदविज्ञान मंडळाचा सदस्य. १) प्राचीन भारतीय विमान विद्या ह्याबद्दल ४/५ वर्षे संशोधन, व्याख्याने व लेख प्रसिद्ध केले. २) यज्ञसंस्था व पर्जन्य ह्यावर काही संशोधन सुरू. स

५. श्री. रघुनाथ पु. कुलकर्णी

अभियंता म्हणून शासकीय सेवेतून निवृत्त. प्राचीन भारतीय शिल्पशास्त्राचा विशेष अभ्यास व संशोधन. अभियांत्रिकी संशोधन पत्रिकांतून अनेक संशोधनपर लेख प्रसिद्ध. काश्यपसंहिता या शिल्पशास्त्रावरील संस्कृत ग्रंथाचे मराठीत भाषांतर. प्राचीन वास्तुशास्त्रावर हिंदी, मराठी व इंग्रजीत ग्रंथरचना.

६. प्रा. य.भ.भिडे

वाणिज्य विभाग, जोशी बेडेकर महाविद्यालय, ठाणे, M.Com. D.B.M. व्यवस्थापन शास्त्रासाठी पाहूणे व्याख्याते, पदवी, पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचा सुमारे ३० वर्षांचा अनुभव. 'Essentials of Marketing' आणि 'A Text book of Marketing Research' ही सहलिखित पुस्तके आर्थिक, सामाजिक, व्यवस्थापकीय विषयांवर लेख प्रसिद्ध. विविध सामाजिक व शैक्षणिक संस्थांशी संबंधित

७. श्री. मन्मथ म. धरोटे

प्राचीन भारतीय संस्कृतिचे अभ्यासक.

८. प्रा. मोहन पाठक

गेली २०-२२ वर्षे वि.प्र. मंडळाच्या बांदोडकर विज्ञान महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयात सेवा, मराठी व ग्रंथपालन शास्त्राचे गेली १६ वर्षे अध्यापन. मुंबईच्या साहित्य संधानून 'साहित्य विशारद' ही पदवी प्राप्त. १९७५ पासून सातत्याने अनेक नियतकालिकांतून विविध विषयांवर विपुल लेखन. ठाण्यातील साहित्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संस्थांशी घनिष्ठ संबंध.

अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति नाम कौमारम् ।
 सद्भ्यो न रोचते सा असन्तोऽप्यस्मी न रोचन्ते ॥१॥
 दुन्दुभिस्तु नितरामचेतनस्तमुखादपि 'धनं धनं धनं' ।
 इत्थमेव निनदः प्रवर्तते किं पुनर्यदि भवेत् सचेतन ॥२॥
 यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च ।
 यस्याहं द्वितीया च द्वितीया स्यामहं कथम् ॥३॥
 चतुरः सखि मे भर्ता यद्विखति
 स तत्परो न वाचयति ।
 तस्मादप्यधिको मे
 स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति ॥४॥

आनन्दताण्डवपुरे द्रविडस्य गेहे
 चित्रं वसिष्ठ व नितासममान्यपात्रम् ।
 विद्युल्लतैव परिवृत्यति तत्र दर्वी
 धारां विलोकयति योगबलेन सिद्धः ॥५॥
 उट्टाणां तु गृहे लग्नं गर्दभाः शान्तिपाठकः ।
 परस्परं प्रशंसन्ति अहो रूपमहोध्वनिः ॥६॥
 कमले कमला शेते हरः शेते हिमालये ।
 क्षीराब्धौ च हरिः शेते मन्य मत्कुण्ड्याया ॥७॥

डॉ. मो. दि. पराडकर

संस्कृत सुभाषितकारांना विनोदाचे वावडे नव्हते; किंबहुना जीवनात विनोदाचा विरंगुळा आवश्यक असतो हे ओळखून त्यांनी विनोदाचा आधार घेऊन जीवनातील विसंगतींवर बोट ठेवलेले आहे.

सुरवातीलाच गमतीने सुभाषितकार म्हणतो, 'स्तुती नावाची कन्या अजूनही कुमारीच राहिलेली आहे; कारण जगात दोन प्रकारचे लोक असतात आणि या दोन्ही लोकांचे स्तुतीशी पटत नाही.' हे दोन प्रकारचे लोक म्हणजे सज्जन आणि दुर्जन. यांपैकी सज्जनांना ती (म्हणजे स्तुती) आवडत नाही. सामान्यपणे माणसे स्तुतीला भाळतात, 'स्तुतिप्रियाः मनुष्याः' हे त्या दृष्टीने खरे, परंतु जे सज्जन असतात ते स्तुतीला न भाळता कर्तव्यबुद्धीने आपले काम करीत असतात. त्यांना, स्तुती करणारे लोकच काही कारणाने निन्दाही करतील याची जाणीव असते. दुर्जनांचा विचार केला तर स्तुतीला ते पसन्त पडत नाहीत अर्थात ही स्तुती म्हणजे खुशामद नव्हे हे उघड आहे. खुशामद ही खोटी स्तुती आणि ती दुर्जनांना खूब करण्यासाठीच असते. म्हणूनच या सुभाषितात स्तुतिरूपी कन्या अद्यापि कुमारीच राहिली असल्याचे खुबीदारपणाने सांगितले.

दुसरे सुभाषित तर आज फारच खरे ठरलेले दिसते. दुन्दुभि किंवा नगारा हा अचेतनच परंतु तोही 'धन धन धन' असा आवाज (निनदः) काढतो म्हणजेच 'धनं धनं धनं' असे म्हणत असतो अशी कल्पना करून सुभाषितकाराने प्रश्न विचारला, अचेतन असणाऱ्या नगान्याची ही कथा मग

तो चर चेतन म्हणजे जाणता झाला, त्याच्यात चैतन्य निर्माण झाले. यदाकदाचित तो जिवंत झाला तर मग धनाशिवाय त्याला काहीच दिसणार नाही किंवा दिसू नये यात नवल नाही. आज समाजात बोकाळलेल्या चंगळवादाचे मूळ या धनाबद्दलच्या, पैशाबद्दलच्या अपार आकर्षणात आहे. स्वातंत्र्यानंतर 'धनं-धनं-धनं' चा ओरडाच चालू झालेला दिसतो. सूक्तसूक्त मार्गांनी पैसा मिळवणे हेच ध्येय होऊन बसलेले असल्यामुळे आजचा चंगळवादाचा पुरस्कर्ता हा चैतन्य लाभलेला म्हणजे जिवंत झालेला नगाराच झालेला आहे ही या सुभाषितकाराची हसत हसत केलेली मद्दिनाची वस्तुतः विदारक आहे.

तिसऱ्या सुभाषितातले विनोदाचे क्षेत्र निराळे आहे. याच्या मुळाशी एका विद्यावतीला, त्याकाळी संस्कृत जाणणाऱ्या मुलीला मागणी घालणाऱ्या वराची कथा आहे. त्या संस्कृत मुलीच न जाणणाऱ्या वराला तिने नकार का दिला हे तिनेच विनोदाने सांगितले. व्याकरण येणे हे त्याकाळी आवश्यक होते (आणि तसे पाहिले तर आजही भाषेच्या दृष्टीने आवश्यक आहे). या वराने 'विहस्य' ही षष्ठी विभक्ती 'विहाय' ही चतुर्थी असे सांगितले आणि 'अहम्' ला द्वितीयेचे रूप करून टाकले. वस्तुतः 'विहस्य' हे वि+हस् या धातूचे ल्यबन्त अव्यय याचा (अर्थ 'हसून्') आणि 'विहाय' हे वि+हा याचे हे ल्यबन्त (अर्थ 'टाकून्'). वराने 'स्य' वरून पहिले षष्ठीचे रूप आणि 'य' या प्रत्ययावरून ते चतुर्थीचे रूप म्हटले आणि 'अहम्' चा अर्थ 'मी' असतांना त्याला

द्वितीया विभक्ती म्हटले. अशा अडाण्याची 'द्वितीया' म्हणजे 'धरातील दुसरी' किंवा 'बायको' मी करी होऊअसा त्या विद्यावतीचा प्रश्न अगदी विनोदच आहे. कथा जरी काल्पनिक मानली तरी संस्कृतसम्बन्धीचे इतके अज्ञान शोचनीयच ! पूर्वकाली संस्कृत ही सामान्य बोधभाषा असताना त्या भाषेवरलचे इतके अज्ञान खटकणारेच ठरले तर नवल नाही. माहिती नसताना दडपून सांगण्याचा पद्धतीवरही या मूर्खीत मजेदार टीका केलेली आहे, आणि तीही हसत हसत.

चौथा श्लोक दोन मैत्रिणींचे मजेदार संभाषण सांगतो. या आपापल्या पतिराजांची प्रशंसा करताना जे गुण सांगतात त्यावरून प्रचंड हशा निर्माण होतो. पहिली दुसरीला म्हणते, 'सखि, माझे यजमान फारच हुशार. ते जे काही लिहितात ते दुसऱ्या कोणाला वाचता येत नाही, इतके गहन (?) किंवा गूढ (?) असते ते'. हे ऐकल्याबरोबर तिच्या मैत्रिणीने उत्तर दिले, अग हे काहीच नाही. माझे यजमान याच्याही पत्नीकडे आहेत. ते स्वतः जे लिहितात ते त्यांना सुद्धा वाचता येत नाही. मग इतरांचा काय पाड लागणार ? आपल्या माणसाचा कैवार अवश्य घ्यावा, ती माणसाची प्रवृत्ती आहे; पण तो घेताना थोडे औचित्याचे भान राखावे, उगीच दुसऱ्यावर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न करू नये हा बोध या सुभाषितातून घेण्यासारखा आहे.

पाचवा श्लोक आनन्दातण्डवनावाच्या शहरातल्या एका द्रविड ब्राह्मणाच्या धरातली कहाणी सांगणारा आहे. याच्या धरातले आन्य-पात्र म्हणजे तुपाचे भाण्डे मोठे आश्चर्य (चित्र) निर्माण करणारे आहे. त्याची तुलना वसिष्ठ-पत्नी अरुणतीशीच केलेली आहे. कारण या भांड्यातली पळी (दवी) अगदी विजेप्रमाणे सारखी नाचत असते आणि तिच्यातून पडणारी तुपाची धार सहज कोणाला दिसूच शकत नाही. एखादा योगाच्या सामर्थ्यावर सिद्धी प्राप्त झालेला सिद्धपुरुषच ती तुपाची धार पाहू शकेल. म्हणजे विद्युद्धतेप्रमाणे इकडून तिकडे तळपणाऱ्या पळीतून तुपाची धार आहुती घेणाऱ्या अग्नीला किंवा जेवायला बसलेल्या अतिथीला दिसण्यासारखे नसते. वस्तुतः ही कंबूपणाची पराकाष्ठा आहे. किंबहुना त्याच्यावरच विनोदाच्या मदतीने केलेली ही टीका मोठी व्यंग्यत्मक आहे. अशा तऱ्हेची तुपाची धार धरणाऱ्या या ब्राह्मणाच्या शहराचे नावही 'आनन्दातण्डव'

असे म्हणून सुभाषितकाराने व्यंग्यपूर्णतेची बहार केलेली आहे. आनन्दाचे ताण्डव असणाऱ्या शहरात, असे वर्णन करून सुभाषितकाराने कंबूपणाचा कळस दाखवला.

सहावा श्लोक अर्धाच्या दृष्टीने हसत हसत आजच्या स्तुतिपाठक मंडळाकडे निर्देश करणारा आहे. उंटांच्या विवाहाचा प्रसंग, त्यात शान्तिपाठ म्हणणारे कोण ? तर गाढवे. मग प्रशंसेला काय उणे ? गाढवे म्हणतात, 'काय सुंदर रूप आहे' आणि यजमान अतिथीकडे पाहून म्हणतात, 'वा वा काय गोड गळ आहे हो !' खरे गुण नसताना ते अंगी चिकटवून गुणहीनांनी एकमेकांची प्रशंसा करावी हे स्वाभाविक आहे. प्रसिद्धीचेही तंत्र असते आणि ती आपापल्या गोटातील व्यक्तींना करी मिळवून घावी यात तरबेज असणाऱ्या व्यक्तींच्या व मंडळांच्या जमान्यात परस्पर प्रशंसेला ऊत येतो आणि 'अहो रूपम् अहो ध्वनिः' या पद्धतीची खुशामद करी घालू असते यावरचे हे भाष्य झटपट प्रसिद्धी मिळवणाऱ्यांचे डोळे उपडवणारे आहे. यातला विनोद विचारवंतांच्या दृष्टीने थोडा बोचरा, परंतु नेहमी अनुभवास येणारा आहे.

शेवटच्या सातव्या श्लोकात संस्कृत विनोदकारांनी देवीदेवतांच्या समावेश करून परिहासाला वेगळी किनार मिळवून दिली. कमला म्हणजे लक्ष्मीचे निवासस्थान कमळ 'लक्ष्मी-पदालया पदा' असे अमरकोशात म्हटलेले आहे. शंकर हिमालयावर निवास करतो हेही पुराणात प्रसिद्धच आहे, आणि विष्णू क्षीरसागरात शयन करतात हेही परंपरेत सर्वांना माहित आहे. पण याचे कारण काय ? कवी म्हणतो मला वाटते या तिघांनाही मत्कुणांची म्हणजे डेकणांची फार भीती वाटत असावी म्हणून लक्ष्मी, शंकर आणि विष्णू यांनी अगदी थंडगार अशी कमळ, हिमालय आणि क्षीराचा म्हणजे दुधाचा समुद्र ही ठिकाणे निवडली. 'डेकणांनी मज पिसाळिले' ही तक्रार करायला त्यांनी जागाच ठेवली नाही. अर्थात ही वस्तुस्थिती नाही, यात निर्मळ विनोदच आहे हे उपड आहे. जीवनाकडे विनोदाने बघण्याचा दृष्टिकोण स्वीकारला तर जीवन सुसह्य होते आणि आनंदाने जगता येते, मत्कुणांचा म्हणजे अडचणींचा बाऊ करण्याची पाळी येत नाही हा 'बोध खरा'.

दृक्श्राव्य माध्यमे : दूरदर्शन

श्री. प्रकाश ल. वैद्य

प्रस्ताविक : 'कर्करोग व सामाजिक प्रणाली' या ११ व्या लेखात कलाविष्काराचा विचार केला. स्वैराचारातून कुटुंबभंजन, जातिभंजन व शेवटी सामाजिक हास होऊ शकतो. व्यावसायिक नीतिमत्ता व्यक्तिस्वातंत्र्याला मर्यादा घालते, परंतु काही आधुनिक कलाकारांना पूर्ण स्वातंत्र्य हवे आहे. स्वैराचाराचे समर्थन करणाऱ्या लेखनावरोबरच शरीरप्रदर्शन व उतेजक हावभाव यांवरही बंधने त्यांना नको आहेत. देहप्रदर्शनालाच सौंदर्य समजले जाऊ लागले आहे. त्यात तारतम्य करता यावे म्हणून आपण दृश्य सौंदर्य, मानवी सौंदर्य व बालकसौंदर्य यांचा विचार केला व याबाबत काही मूलभूत नैसर्गिक निकष आढळतात हे पाहिले. स्वैराचार व त्याचे समर्थन करणारा स्वैराविष्कार यांमुळेच कर्करोगसदृश प्रक्रिया सुरू होऊन समाजहास होतो हे पाहिले. आर्थिक भोगवाद, राजकीय भ्रष्टाचार व सामाजिक स्वैराचार यांतील प्रक्रिया सारखीच आहे हेही लक्षात आले.

आविष्काराचा आशय काहीही असला तरी अभिव्यक्ती संदेशवाहक माध्यमातून होते. १२ व्या लेखात दृक्श्राव्य माध्यमांची वैशिष्ट्ये पाहिली. यात श्राव्य माध्यम सत्त्वगुणी, उपयुक्त व हितकारक आहे असे सूचित केले. भाषा श्राव्य असते. वाङ्मय हेही बोललेलेच असते. साहित्य हे त्याचेच लिखित रूप असते व मानवी संस्कृतीत भाषा व लेखन अतिशय महत्त्वाची आहेत.

दृश्य माध्यमांत चित्र, शिल्प हे भाषाहीन असले तरी नाटकात भाषा आवश्यक असते. नाटक व त्याचे अलिकडचे भावंड चित्रपट यांची वैशिष्ट्ये आपण पाहिली. नाटक हे भाषेइतकेच जुने माध्यम आहे व त्याचे साहित्य आणि संस्कृतीशी जवळचे नाते आहे. ते नाट्यप्रधान असून अभिनय, पाठांतर अशा अनेक मानवी गुणांना त्यात महत्त्व आहे, व तंत्रज्ञान लागत असले तरी त्याचे महत्त्व दुय्यम आहे. याउलट चित्रपट बाह्यतः नाटकाप्रमाणेच असला तरी त्यात साहित्यिक मूल्य कमी असून तंत्रज्ञान व कारखानदारी मात्र जास्त असते. पैसा व प्रसिद्धी पुष्कळ मिळत असली तरी ते साहित्य व नाट्याइतके प्रतिष्ठित माध्यम समजले जात

नाही. नाटकाने उद्बोधन व समाजहित साधता येते, पण चित्रपटातून असे काही घडल्याचे अभावानेच आढळते.

दूरदर्शन :

नाट्य व चित्रपट यांचे सर्वांत आधुनिक भावंड म्हणजे दूरदर्शन (टीव्ही). विज्ञानतंत्रज्ञानातील प्रगतीचा तो परिपाक आहे. आज या तिन्ही माध्यमांची स्पर्धा चालू आहे. चित्रपट आल्यापासूनच नाटकाची पीछेहाट होत आली आहे, व आज तर ते अभिजनांचा सहभाग व राजाश्रय यांमुळेच टिकले आहे. नाट्यगृहे उभारणे देणगी किंवा अनुदानाशिवाय अशक्य आहे. सुपातले दाणे जात्यातल्यांना हसतात त्याप्रमाणे चित्रपटाचे यश आहे, कारण चित्रपटावरही दूरदर्शनमुळे अशीच पाळी येऊ लागली आहे. चित्रपटगृहे एके काळी नफ्यात होती, इतकेच नव्हे तर मागणी अधिक असल्यामुळे ती 'हाऊस फुल' असत, व तिकिटांचा काळा बाजार करणाऱ्यांचे फावे. आता मात्र हे भाग्य फार थोड्या चित्रपटांच्या वाट्याला येते. चित्रपटगृह अर्पेअधिक भरले की पुष्कळ, असे मानण्याची पाळी येते. लोकाश्रय असा का बदलत गेला आहे हे समजण्यासाठी माध्यमांचे गुणधर्म जाणून घेतले पाहिजेत.

प्रवास व भेट :

नाटकासाठी नाटकाच्या स्थानापर्यंत प्रवास करावा लागतो. नाट्यगृहे दूर दूर असतात. त्यामुळे नगरातही पुष्कळ प्रवास करावा लागतो. खेडोपाडी तर प्रवास हाच एक कार्यक्रम होऊन बसतो. तमाशाला जाण्यासारखेच गाड्या जोडून प्रेक्षक इष्ट स्थळी पोचतात. संगीतसभेचेही असेच असते. त्यासाठी दूरदूरवरून श्रोते जमतात. उदा. पुण्याच्या सवाई गंधर्व पुण्यतिथी संगीत महोत्सवासाठी मुंबईहून पुष्कळ जण जातात व असे करण्याखेरीज उपाय नसतो, कारण तसा कार्यक्रम मुंबईत होत नाही. सर्व युरोपीय संगीतकारांत बुद्धिमान गणला गेलेला योहान सबॅस्टियन बाख हा तर एकदा एक संगीताचा कार्यक्रम ऐकण्यासाठी ३०० किलोमीटर अंतर चालून गेला होता !

जे प्रेक्षकांचे व श्रोत्यांचे, तेच कलाकारांचे. नाटक कंपनीचे बिन्हाड विंचवाप्रमाणेच पाठीवर असते. तिला राज्यभर हिंडावे लागते, कारण प्रेक्षकांना राज्यभर प्रवास करायला लागणे अव्यवहार्य आहे. यामुळे नाटककलाकार होणे हे फारसे सुखद नसते. त्यात कौटुंबिक अमुविधा उद्भवते. इतके करून हे कलाकार फार श्रीमंत झाल्याचे दिसत नाही. तरीही अनेकजण हे कष्ट उपसताना आढळतात. काही जण पोटाची असले, तरी इतर काही कलेच्या प्रेमापोटी व रसिकांकडून शाबासकी मिळविण्यासाठी वात पडतात हेही निश्चित. नाटकात भले पैसे मर्यादित मिळत असतील. प्रसिद्धी त्यामानाने जास्त मिळते, पण प्रतिष्ठा मात्र मिळू शकते. नाटक हे सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्वाचे माध्यम आहे. त्यामुळेच शाळेपासून त्याचा परिचय करून देण्यात येतो व महाविद्यालयीन, हौशी, व्यावसायिक, प्रायोगिक अशा अनेक पातळ्यांवर ते फोफावते. शासनही स्पर्धा आयोजित करून नाट्यकलेला उत्तेजन देते. यामुळेच चित्रपट व दूरदर्शन यांच्या गदारांळातही नाटक तगून राहिले आहे.

संगीत कलाकारांचेही असेच आहे. ते कुठेही स्थायिक झाले तरी त्यांना देशभर वणवण करावी लागते. काही उच्चतम कलाकारांचे मानधन सामान्य माणसाच्या वर्षाच्या पगाराएवढे असले तरी असे कार्यक्रम महिन्यातून दोनचारच होतात. याउलट नाटकाचे महिन्यात पंचवीसतीस प्रयोग होऊ शकतात. पुष्कळ उत्पन्नाचे आधुनिक गमक म्हणजे आयकर अधिकाऱ्यांची धाड पडणे. बरेच चित्रपटव्यावसायिक या 'प्रतिष्ठे'ला वारंवार पात्र ठरत असल्याचे दिसले, तरी नाट्यव्यावसायिक किंवा गायकवादक अशा पदास पोचल्याचे आढळत नाही. सरस्वती व लक्ष्मी एकत्र नांदत नाहीत म्हणतात, ते खोटे नसावे ! एकूण काय नाटक व संगीत यांसाठी कलाकार व रसिक या दोघांनाही प्रवास करून मुहूर्त गाठवा लागतो.

चित्रपटाचे मात्र तसे नाही. चित्रपट हा सवडीने बनतो. बहुतेक सर्व चित्रीकरण स्टुडिओत एकाच ठिकाणी होते. बाह्य चित्रणासाठी दौरा काढला तरी तो तात्पुरता असतो. तीन तासाचा चित्रपट चित्रित करण्यासाठी पंधरा दिवस पुरले तरी तो उच्चांकच ठरेल. बहुदा काही महिने

लागतात व कधीकधी अनेक वर्षेही निघून जातात. त्यामुळे वेळेचे बंधन कमी असते. चित्रण चालू असेल तेव्हा मात्र कारखान्याप्रमाणे सर्वांनी वेळेवर उपस्थित असावे अशी अपेक्षा करण्यात यावो नाही. परंतु अनेक कलाकार राजकीय नेत्यांप्रमाणे उशिरा येण्यास, किंवा न येण्यास कमी करत नाहीत. नाटक हे रोजच्या रोज वेळेवर प्रसिद्ध होणाऱ्या वर्तमानपत्रासारखे कालबद्ध असते, तर चित्रपट हा सावकाश लिहिल्या जाणाऱ्या पुस्तकाप्रमाणे असतो. एक नट एका वेळी दोनतीनपेक्षा जास्त नाटकांत काम करणे शक्य नसते, कारण प्रयोगाच्या वेळा व दौऱ्याची ठिकाणे यांची सांगड घालणे कठीण होते. चित्रपटाचे मात्र तसे नाही. तीर्थक्षेत्रातला नापित अनेकांचे आर्षवट मुंडण करून त्यांना अडकवून ठेवतो त्याप्रमाणे आघाडीचे चित्रपटकलाकार एका वेळी अनेक म्हणजे दहा किंवा अधिक चित्रपटांतून भूमिका स्वीकारतात, व तुकड्यातुकड्याने ते पुरे करीत बसतात. मर्यादित भूमिका स्वीकारल्या तर शांतपणे काम करणे शक्य आहे व मोजकेजण तसे करतातही; परंतु बऱ्याच जणांना हे औटपटकेचे राज्य वाटते. त्यामुळे शक्य तितके पदरात पाडून घेण्यासाठी ते धावपळ करीत राहतात व नाट्यकलाकारांसारखेच धकाधकीचे जीवन जगतात.

प्रेक्षक :

अर्थात कलाकारांना वणवण करावी लागली तरी त्यांना त्याचा मोबदला मिळत असतो, परंतु प्रेक्षकांना मात्र पदरमोड करून कार्यक्रमाला जावे लागते, त्यामुळे त्यांच्या सुखदुःखांकडे बघितले पाहिजे. नाट्यगृहे थोडी असतात व नाटकाचे प्रयोगही मर्यादित असतात. त्यामुळे नाटकासाठी वाट पाहून प्रवास करून वेळ साधावी लागते. तसेच संगीताचे आहे. त्यामुळे खरे रसिकच हा खटाटोप करतात. एकूण समाजात यांची संख्या मर्यादित असते. बालके व वृद्ध यांचे प्रमाण कमी असून केवळ काही सुसंस्कृत मध्यमवयीन व्यक्तीच असे करताना दिसतात.

चित्रपटगृहे मात्र त्या मानाने पुष्कळ असतात. एका नाट्यगृहाबरोबर दहा चित्रपटगृहे सहज आढळतात. चित्रपटांचे खेळही जास्त, दिवसाला तीन ते चार असतात. नाटकाचा बहुदा सरासरी एकच खेळ होतो. अशी तीसचाळीसपट आसनसंख्या असूनही चित्रपटतिठिकांचा

काळाबाजार चालत असे, यावरून मागणी किती प्रचंड होती हे लक्षात येईल. नाटकाच्या वाट्याला असे भाग्य कधीच आले नाही. इतक्या मोठ्या संख्येने जाणारे प्रेक्षक बहुदा अभिजन नसतात. ते अल्पशिक्षित किंवा अशिक्षित, अल्पवयीन, करमणुकीचे भुकेले असतात. यांची संख्या प्रचंड आहे. तीवर डोळा ठेवूनच चित्रपट निर्मिले जातात. समीक्षक हे अभिजन असतात व त्यांच्या आश्रयावर चित्रपट चालत नाही. त्यामुळे समीक्षकांना आवडणाऱ्या उच्चभू चित्रपटाकडे प्रेक्षक पाठ फिरवतात; याउलट समीक्षकांनी नाकेमुरडलेल्या चित्रपटाला तोबा गर्दी होऊ शकते. गर्दीला हातपाय असतात पण डोके नसते, व तिचे मानसशास्त्र निराळेच असते. पूर्वी नौदंकी किंवा तमाशाला जे स्थान होते तेच नंतर चित्रपटाला लाभले. गज्जाभरू चित्रपटांना त्या पातळीवरून वर येता आलेले नाही.

चित्रपटगृह सहसा जवळ असते व त्यात आठवड्याचे सर्व दिवस रोज ४ खेळ असतात. त्यामुळे कुणालाही सहज वाटेल तेव्हा चित्रपटाला जाऊन बसता येते. शिवाय चित्रपट एकजण एकदाच पाहील असेही नाही. लहान मुलाला जसे तीच तीच गोष्ट परत सांगितली तरी कंटाळा येत नाही, तसे या शौकिनांना एकच चित्रपट अनेक वेळा पाहिला तरी चालतो. हे केवळ सामान्यजनांनाच लागू आहे असे समजून घ्या. काही लब्धप्रतिष्ठित चित्रकारही एकच चित्रपट अनेक वेळा पाहून त्याची जाहिरात करण्यात धन्यता मानतात, व लोकप्रिय गज्जाभरू चित्रपटात त्यांना सांस्कृतिक साक्षात्कारही घडतो म्हणे !

नाटकासाठी काही किमान प्रेक्षकसंख्या आवश्यक असते, नाहीतर नाटक करणे परवडत नाही. त्यामुळे नाट्यगृह फार छोटे उदा. १०० आसनांचे असून चालत नाही, म्हणून नाट्यगृहांची संख्या कमी असते. याउलट चित्रपट हा छापील असल्यामुळे खेळाचा खर्च मर्यादित असतो. भव्य चित्रपटगृहांबरोबरच छोटा हॉलमध्येही १६ मि. मी. चा चित्रपट दाखवता येतो. इतकेच काय तंबूत चित्रपट दाखवणारी फिरती चित्रपटगृहेही असतात. अशा वितरणव्यवस्थेमुळे चित्रपट हे लोकाश्रय लाभलेले माध्यम झाले. कमीत कमी प्रवास, सोईच्या वेळा, विविधता व परवडणारे दर यांमुळे चित्रपटांनी नाटकांपुढे आघाडी मारली आहे. चित्रपटव्यवसायाचा प्रेक्षकवर्ग नाटकांच्या

प्रेक्षकवर्गाच्या १०० पट आहे असे मानता येईल. तसेच नाटकांतील उलाढाल १ कोटी रुपयांची होत असेल तर चित्रपटांत १०० कोटी रुपयांची होत असेल. आघाडीचा नाट्यअभिनेता १ लाख रुपये कमवीत असेल तर चित्रपट अभिनेता १ कोटी रुपये कमावील.

चित्रपटातला आर्थिकव्यवहार प्रचंड आहे. त्यामुळे पैसा व त्या प्रमाणात विकतची प्रसिद्धी भरपूर मिळतात. नाटक ही मुळात कलाच आहे व त्यातला व्यवसाय गौण आहे. चित्रपटाचे मात्र उलटे आहे. त्यात कलेपेक्षा कसब व तंत्रज्ञान जास्त आहे. त्याचप्रमाणे आधुनिक उद्योग व व्यापाराचे त्यात प्राबल्य आहे. यामुळेच, नाटक तिकीट लावून होत असले तरी त्यावर करमणूककर नाही. याउलट चित्रपटतिकीटावर अवाच्या सवा करमणूक कर लादला जातो. ज्याप्रमाणे सिगारेट, दारू यांच्या शौकिनांकडून शासन करवसुली करते त्याचप्रमाणे चित्रपटप्रेक्षकांकडून करते.

नाट्यस्पर्धा भरवून, पुष्कळ पारितोषिके देऊन, नाट्यगृहे धांधून शासन नाट्यकलेला उत्तेजन देते. तसेच ते पारितोषिके देऊन व करमणूक परताव्यातून प्रादेशिक भाषेतील चित्रपटांना उत्तेजन देते. परंतु देशव्यापी हिंदी चित्रपटाला मात्र असे उत्तेजन किंवा सवलत नाही. याउलट अभिजन त्याच्याकडे व त्याच्यातील कलाकारांकडे संस्कृतिभंगक असल्याप्रमाणे पाहतात. चित्रपटात प्रसिद्धी आहे पण प्रतिष्ठा नाही, लक्ष्मी आहे पण सरस्वती नाही.

नाट्यकला इतकी सोज्वळ असूनही पूर्वी नाटकात काम करणारा बिधडला असेच मानले जाई. आता सुशिक्षित वर्गाला नाटकाविषयी आत्मोद्यता व चित्रपटाविषयी तिडकार आहे. परंतु बहुसंख्य सामान्यजनांना चित्रपटाचे अनावर आकर्षण आहे. त्यातल्या प्रसिद्धीलाच प्रतिष्ठा व दिखारूपणालाच सौंदर्य मानण्याची चूक अनेकदा होते.

नाटकासाठी व चित्रपटासाठी दुरून यावे लागते किंवा दूर जावे लागते त्यामुळे दूर जाऊन घेतलेले दर्शन म्हणजे दूरदर्शन असा मध्यमपदलोपी समास होऊ शकेल. परंतु आधुनिक दूरदर्शनात दूरवरचे दर्शन घरबसल्या घडते. म्हणजे भक्ताने देवाच्या शोधात हिंडण्याऐवजी देवच घरी येऊन भेटतो.

दूरदर्शन :

ज्याप्रमाणे आकाशवाणीमुळे घरच्या घरी कार्यक्रम ऐकता येऊ लागले, त्याचप्रमाणे दूरदर्शनमुळे तैपाहता येऊ लागले. महाभारतात संजयाला दिव्यदृष्टीने दूरवरचे दिसत होते, तसे आज तंत्रज्ञानामुळे कुणालाही दिसू शकते. आकाशवाणी व दूरदर्शन दोन्ही विद्युच्चुंबकीय लहरींवर अवलंबून आहेत. अलिकडचे पेजर व मोबाइल दूरध्वनी देखील अशाच तंत्रज्ञानावर आधारलेले आहेत. याला इंग्रजीत broadcasting म्हणजे सर्वत्र फेकणे असे म्हणतात. विहीर किंवा तलाव यातले पाणी मिळविण्यासाठी उदून जावे लागते, नाटकसिनेमा बघायला गेल्याप्रमाणे प्रवास करावा लागतो. याउलट पाऊस म्हणजे आकाशजल ज्याच्या त्याच्या अंगणात घरपोच पडते. त्याचप्रमाणे दूरदर्शन आपले आपण घरी पोचते. दूरदर्शनासाठी प्रेक्षकाला प्रवास करावा लागत नाही. अर्थात कलाकारांनीही कार्यक्रम दूर कुठे तरी कधी तरी सादर केलेला असतो व तो ऊर्जालहरींकरवी सर्वत्र पोचतो. प्रवासाचे काम विद्युत्संदेशवहनाने होते, हा याचा फार मोठा महत्त्वाचा गुण आहे. चित्रपटाची रिळे घरी आणून चित्रपट पाहणे अशक्य नव्हते, परंतु ते खर्चिक व किचकट होते. दूरदर्शन मात्र स्वस्त व सोपे आहे.

सुखासीनता :

सुखी माणसाच्या लक्षणांत '... अनृणी अप्रवासी च ।' असे एका सुभाषितात म्हटलेले आहे. अप्रवासी म्हणजे प्रवास न करावा लागणारी व्यक्ती. नाटक सिनेमासाठी प्रवास करावा लागे, दूरदर्शनसाठी तो करावा लागत नाही. पूर्वी खेड्यापाड्यात सामुदायिक टीव्ही असे तेव्हा तिथपर्यंत तरी जावे लागे. त्यानंतर कदाचित शेजाऱ्यांकडे कुणाकुणाला जावे लागे. पण आता घराबाहेर जावे लागत नाही.

आळस शिरला, की त्याला मर्यादा राहत नाही. एकदा आळशांनी म्हणे एक संघटना स्थापन केली व तिचे प्रसिद्धिपत्रक बनवले. त्यात सर्वांत खालच्या ओळीत लिहिले होते, 'सही मागाहून करण्यात येईल'! केवळ घरात टीव्ही येऊन भागलेले नाही. बसण्याची खोली व शयनगृह यांत स्वतंत्र टीव्ही असतात, तसेच स्वयंपाक करताकरता कार्यक्रम पाहता यावा म्हणून ओट्याच्या वर टांगता येईल असा 'किचन टीव्ही' सुद्धा मिळतो. टीव्ही चालू किंवा बंद

करणे, आवाज कमीजास्त करणे व मुख्य म्हणजे चॅनेल बदलणे यासाठी पूर्वी, उदून चार पावले चालावी लागत. ती तसदी घ्यावी लागू नये म्हणून आता 'रिमोट कंट्रोल' ची सोय झाली आहे. स्वतः नामनिराळे राहून दुसऱ्यांकडून कामे करून घेण्यासाठी उच्चपदस्थही तत्सम सोई वापरू लागले आहेत.

टीव्ही पाहण्यामुळे माणूस 'स्थानबद्ध' होतो. टीव्हीवर नजर खिळून राहिल्यामुळे होणारी ही एक प्रकारची 'नजरकैद' च. अशा टीव्ही बघत बसणाऱ्यांना इंग्रजीत Couch Potatoes म्हणजे दिवाणावर बसणारे बटाटे किंवा 'दिवाणबटाटे' म्हणतात. ते बटाटाप्रमाणे मट्ट व बेचव तर असतातच, शिवाय पडद्यावरच्या चित्रांचे दिवाणेही असतात. टीव्हीमुळे जेवणात किंबहुना जेवणामुळे दूरदर्शनात व्यत्यय येऊ नये, (तसे दूरदर्शनमध्ये अंगभूत व्यत्यय काही कमी नसतात!) म्हणून समोर बघता बघता मांडीवर धाळी ठेवून खाता येईल असे दूरदर्शनभोजनही (TV dinner) तयार मिळू शकते.

टीव्हीमुळे माणूस जागचा हलेंनासा होतो. तो आळशी तर होतोच, पण बसल्या बसल्या चाळा म्हणून तो आवश्यकतेपेक्षा जास्त खातो. शतपावली करण्याची सुद्धा तसदी तो घेत नाही, मग दूर फिरायला जाणे तर दूरच राहिले. यामुळे मेदवृद्धी होते. त्यातून मधुमेह, रक्तदाब, हृदयविकार यांनाही बोलावणे जाते. मग हे अनाहत पाहुणे घरबसल्या येऊन भेटतात. तंत्रज्ञानाने किती 'सोई' एकामागून एक निर्माण होतात याचे हे उदाहरण आहे.

फुकटपणा :

नाटकसिनेमासाठी प्रवास व भोजन यांचा आनुषंगिक खर्च येतो, शिवाय तिकीट काढावेच लागते. 'टॅक्सफ्री' सिनेमा असला तरी 'टिकेट फ्री' मात्र नसतो. त्यामुळे नाटकसिनेमा बघण्यावर मर्यादा पडतात. शिवाय सर्व कुटुंबाने जायचे म्हटले तर खर्च अनेकपट वाढतो. असा कार्यक्रम महिन्यातून एकदोनदाच परवडू शकतो.

दूरदर्शन मात्र फुकट मिळते. केबल टीव्ही साठी दूरदर्शन संचामागे ठराविक शुल्क (सुमारे 100 रु.) द्यावे लागते. त्यात महिनाभर सर्व वेळ सर्वांना कार्यक्रम पाहता

येतात. हेही जवळजवळ फुकटच म्हटले पाहिजे. फुकट मिळू लागले की विकत घ्यायची सवय मोडते. व्हिडियो कॅसेट भाड्याने मिळू लागल्यावर चित्रपटगृहात जाणे कमी झाले, व आता केवळ टीव्हीवर अनेक चित्रपट दाखवले जात असल्यामुळे कॅसेटभाडेही वाचले.

प्रत्येक वाटीची किंमत मोजावी लागत असेल तर माणूस मोजून जेवतो. अमर्याद भोजन विशिष्ट किमतीत असेल तर शक्य तितके पोटात भरून घेतो, पण फुकट मिळत असेल तर भूक नसेल तरीही जेवतो. 'पुल'च्या एका पात्राची पत्नी सांगते, 'आमचे हे म्हणजे फुकट मिळालं तर गमूत्र पण पिणार.' फुकट काही मिळू लागले की त्याची चटक लागते व इतर फुकट नसलेल्या परंतु महत्त्वाच्या गोष्टींची किंमत वाटेनाशी होते. 'अनूनी अप्रवासी च' यातील अनूनी म्हणजे कुणाचे देणे लागत नाही तो, म्हणजे स्वावलंबी पण फुकट्या नव्हे, तसेच अप्रवासी म्हणजे ज्याला विनाकारण प्रवास करावा लागत नाही तो. कारणप्रत्ये प्रवास करावा लागला तर तो केलाच पाहिजे. 'जो गोष्ट फुकट दिली जाते ती किंमत मोजण्याच्या लायकीची नसते.' (Anything that is offered free, is not worth charging for) हे लक्षात ठेवले, की कोणताही कार्यक्रम पाहण्यापूर्वी तो उपयुक्त ठरेल काय याचा विचार करावासा वाटेत.

फुकट काही देण्यामागे समाजसेवा किंवा तत्सम हेतू नसेल तर इतर दूरगामी हेतू अमु शकतात, व असतातच. ज्या अर्थी कुणीतरी खर्च करून कार्यक्रम तयार करतो व प्रसारित करतो त्या अर्थी लोकांनी तो पाहण्यात त्याचा अंतःस्थ हेतू असलाच पाहिजे, नाही तर या आर्थिक युगात असा अव्यापारेषु व्यापार कोण करील? टीव्ही वाहिन्या फुकट पाहता येतात येथेच खरी धोक्याची घंटा याजायला हवी. या सर्व कार्यक्रमांच्या आयोजक व प्रायोजकांना, आपल्या कार्यक्रम पाहण्यातून पुरेसा फायदा आपल्या नकळत होत असला पाहिजे व तो आपल्याच खिशातून जात असला पाहिजे असे धरून चालावे, आपण तो कार्यक्रम बघण्याच्या भरीस पडलो, की आपण त्या आमिषाला वळी पडलो असाच अर्थ झाला. जगात काहीच फुकट मिळत नाही. आधुनिक अर्थशास्त्रात, 'फुकट जेवण मिळत नाही' (There is no free lunch) असा प्रसिद्ध

सिद्धान्त आहे. त्यामुळे टीव्हीने फुकट मनोरंजन होते असे समजता कामा नये. कार्यक्रमाकरता प्रत्यक्ष पैसे भरावे लागले नाहीत तरी इतर प्रकारांनी उदा. भोगवस्तूंच्या खरेदीतून ते भरावे लागतात. पैशाशिवाय इतर तऱ्हेची किंमत तर निश्चितच भरावी लागते.

कालापथ्य :

माणसाला पैसे कमीजास्त मिळू शकतात, पण आयुष्य मर्यादितच मिळते. त्यात प्रत्येक दिवसाचा $\frac{1}{3}$ वेळ झोपेत, $\frac{1}{3}$ कामात व $\frac{1}{3}$ इतर गोष्टींत जाऊन $\frac{1}{3}$ म्हणजे 4 तास उरतात. त्यात व्यायाम, छंद, भेटीगाठी, करमणूक अभ्यास हे सर्व बसवावे लागते. त्यामुळे कुणी 'तीनच' तास टीव्ही बघत असेल तर तो दिवसाचा $\frac{1}{6}$ भाग बघतो असे नसून मोकळ्या वेळाच्या $\frac{2}{3}$ घालवतो असे असते. एकूण वेळ तेवढाच असल्यामुळे इतर कार्यक्रमांवर गदा येते. दर दिवशी संध्याकाळी व रात्री टीव्ही बघितला जातो, त्यामुळे फिरणे, भेटणे, वाचन यांना फाटा मिळतो. संध्याकाळी कुणाकडे गेले तर ते वित्रांती किंवा वाचन याऐवजी टीव्हीसमोर सहकुटुंब ठाण मांडून बसलेले दिसतात. आपल्याला त्यांच्याशी बोलता येत नाहीच, पण आपण गेल्यामुळे त्यांच्या टीव्ही बघण्यात व्यत्यय आल्यामुळे ते त्रासलेले दिसतात. रविवारी सकाळी असेच दिसते. पूर्वी या वेळी भेटीगाठी होत. पण आता कुणाकडे जायचीच सोय राहिलेली नाही, कारण गेले तरी ते तर टीव्हीला खिळलेले असतात. दिवसभर आपापल्या कामांत गुंतलेले कुटुंबीय संध्याकाळी केवळ टीव्ही बघण्यासाठीच घरी परततात की काय असे वाटू लागते. काही वर्षांपूर्वी रविवारी सकाळी पौराणिक धारावाहिकमालिका असे तेव्हा इतके लोक टीव्हीपुढे बसत, की रस्ते ओस पडत. हल्ली कार्यक्रम पुष्कळ झाले असले तरी अशा खिळवून ठेवणाऱ्या कार्यक्रमांचा अभाव आहे. एकंदरीत, टीव्हीने बहुसंख्य मोकळ्या वेळ व्यापला जातो. इतक्या संख्येने लोकांचा इतका वेळ व्यापून टाकणारे दुसरे कुठलेही माध्यम वा कार्यक्रम नाही.

एकलकोंडेपणा :

झोप व व्यवसाय यांच्या वेळात आपण कुणाला भेटू शकत नाही. त्यामुळे जो काही जनसंपर्क व्हायचा तो उरलेल्या वेळात. शेजाऱ्यांना भेटणे, मित्राकडे जाणे,

व्याख्यान किंवा परिसंवादास जाणे, फिरणे, एखाद्या मंडळाला खेळ वा कार्यक्रमासाठी जाणे अशा अनेक पर्यायांतून सामाजिक संबंध राखले जातात. पण टीव्ही, बघणाऱ्याला हनुच देत नाही त्यामुळे असे सर्व कार्यक्रम मागे पडतात. नाटक किंवा सिनेमाला जाणे, इतकेच काय खेळाचा सामना बघणे यात तो कार्यक्रम पाहण्याबरोबरच सामाजिक सहभागाचा अनुभव व आनंद असतो. असा कार्यक्रम केवळ व्यक्तिगत नसून सामाजिक असतो. अनेकांनी मिळून निघणे किंवा भेटणे, कुणी अनपेक्षितपणे भेटणे अशा अनेक शक्यता त्यात असतात. पण टीव्हीमुळे यातले काहीच घडत नाही. काही मद्यपी संध्याकाळ झाली की मद्याच्या आस्वादात मग्न होतात व जगापामून दुरावतात, तसेच टीव्हीमुळे होते. 'धर्म ही अफूची गोळी आहे' असे कार्ल मार्क्सचे प्रसिद्ध वचन आहे. त्या धर्तीवर 'साम्यवाद हे तर हिरोइन असावे;' त्यापेक्षा साधी अफू परवडली! त्याचप्रमाणे 'टीव्ही हे तंत्रज्ञानावर आधारलेले मादक आहे.' त्याचीही नशा चढते, चटक लागते, दुष्परिणाम होतात व माणूस दुरावतो. टीव्हीवरचे 'पॉश' कार्यक्रम बघू लागल्यावर अनेकांना सामान्य जीवनाचा तिढाकारा वाटू लागतो, ज्याप्रमाणे मद्यप्याची अन्नावरची वासना उडते. टीव्हीमुळे सामाजिक संपर्क कमी होत आहे व एकलकोंडेपणा वाढतो आहे. हा एकलकोंडेपणा माणसाला स्वार्थी व असमाधानी बनवितो.

असमाधान :

मानव हा सुखासक्त प्राणी आहे. मनोरंजनाने सुख मिळते, व सुखापामून समाधान लांब नसावे. असे असेल तर टीव्हीमुळे मनुष्य आनंदी व समाधानी बनून जायला हवा होता. परंतु प्रत्यक्षात तसे न दिसता उलटच आढळते. नैसर्गिक सुख देणारी गोष्ट मर्यादितच सेवन करावीशी वाटते, जसे लहान मूल भुकेइतकेच दूध पिते, आवडले म्हणून पीतच राहत नाही. आपण हवा, पाणी मर्यादितच सेवन करू शकतो. अन्न त्या मानाने अनावश्यक प्रमाणात खाता येते. मादक द्रव्य किंवा व्यसन याचे मात्र तसे नाही. मद्य पिणारा पीतच राहू शकतो व त्यात त्याची शुद्धही हरपते. सिगारेट शृंखलेप्रमाणे ओढल्या जाऊ शकतात (chain smoking). इतर मादक द्रव्यांची तर एकदा चटक लागली की त्यांचे सेवन थांबवताच येत नाही. थांबवले तर गंभीर यातना (withdraw

symptoms) होतात व तो माणूस परत सेवन करण्यास उद्युक्त होतो. उपयोगापत्तीकडे अवाच होईपर्यंत सेवन करावेसे वाटणे हे व्यसनाचे मुख्य लक्षणच आहे. सर्व भोगासक्तींचे असेच आहे त्यामुळे त्या सर्व व्यसनांसारख्याच आहेत.

पुस्तक वाचल्यावर ठेवून देऊन मनन करावेसे वाटते. चांगले नाटक किंवा चित्रपट पाहिल्यानंतर मनात घोळत राहिल्यामुळे दीर्घकाळ आनंद मिळतो. एक नाटक चालू असताना त्यातून उठून कुणी कंटाळा आला म्हणून दुसरे नाटक बघायला गेला, तर तो अडाणी, असंस्कृत किंवा आगाऊ समजला जाईल. संगीतसभेचे असेच आहे. भरसभेतून उठून जाणे हे, पंक्तीतून उठून जाण्यासारखेच असंस्कृतपणाचे समजले जाते. एका कलाकृतीचा आस्वाद पूर्णपणे घ्यावा लागतो, ती चाखून फेकता येत नाही. इतकेच काय चांगली कलाकृती आस्वादल्यानंतर तिची रुची मनात तरळत राहते.

चंचलता:

टीव्हीचे मात्र तसे नाही. पूर्वी केवळ शासकीय दूरदर्शन होते तेव्हा ते निमूटपणे बघण्याखेरीज उपाय नव्हता. त्या काळी मल्टिचॅनेल टीव्ही ही अनावश्यक चैन समजली जाई. पण आता, शेजाऱ्यांकडे अडतीस चॅनेल असताना आपल्याकडे पत्तीसच का, यावरून धुसफूस होते. खरे पाहता माणसाला एका वेळी एकच गोष्ट करता येते. एका वेळी एकच शर्ट घालता येतो, मग कपाटात शोकडो शर्ट का असेनात. पण लहान मुले, चित्रपटातील नायिका व अनेक सामान्य स्त्रिया यांना आवश्यकता नसताना कपडे बदलण्याची हीस असते. प्रौढ व्यक्ती मात्र काम पडल्याशिवाय कपडे बदलत नाही. टीव्हीवर इतक्या वाहिन्या आहेत म्हटल्यावर जी वाहिनी चालू असेल ती रटाळ वाटून दुसरी चांगली तर नसेल असे वाटू लागते, जसे शेजाऱ्याची बायको जास्त सुंदर वाटते (शेजाऱ्यालाही 'तसेच' वाटून फिटफिट होते) चित्रपटाच्या बाबतीत आधी आगामी चित्रपटांची झलक (ट्रेलर) दाखवतात तेव्हा असेच घडते.

पुढच्या आठवड्यात नेहमी ।। उत्तम चित्रपटाचीच हमी ।। असे वाटत राहते. 'आज रोख उद्या उधार' प्रमाणे तो चांगला चित्रपट नेहमीच 'पुढच्या' आठवड्यात असतो. वाहिन्यांचे तसेच आहे. आतापर्यंत न पाहिलेल्या वाहिनीवर

चांगला कार्यक्रम असेल या मृगजळामागे प्रेक्षक धावत राहतो.

जेवणात मोजकेच पदार्थ असले तर त्यांचा पूर्ण आस्वाद घेता येतो, व तशीच परंपरा आहे. हल्ली मात्र श्रीमंतीचे प्रदर्शन करण्यासाठी, मेंजवानीसाठी बेसुमार पदार्थ ठेवले जातात. त्यातले अनेक तर असंबद्ध असतात. त्या सर्वांचीच चव बघता येते, स्वाद घेता येतो पण आस्वाद घेता येत नाही. लहान मुलाला खायला काय हवे म्हणून विचारले की ते भली मोठी यादी सांगते. पुढ्यात आलेले पदार्थ नुसते उष्टावून हे नको ते नको करीत उटून जाते, व नंतर आईला ते सर्व अन्न निस्तरावे लागते.

टीव्ही वाहिऱ्यांचे तसेच आहे. अनेक जण थोडा वेळ जातो न जातो तोच, 'आता तिकडे काय असेल बघू' असे म्हणून तिसरीच कुठलीतरी वाहिनी पाहतात. काही अपवादात्मक बुद्धिबळपटू एकाच वेळी अनेकांशी डाव खेळतात, व प्रत्येकाशी एक एक खेळी करीत सरकतात. वाहिऱ्या बदलणारे देखील नमुऱ्याच्या रूपात एकाच वेळी अनेक वाहिऱ्यांचा आस्वाद घेतात. कार्यक्रम जर चांगला असेल तर अशा नमुऱ्यांमुळे त्यातल्या सत्त्वाला आपण मुक्तो. पण ही शक्यता विशेष नसते, सबब वॉईट वाटून घेऊ नये. याउलट कार्यक्रम रटाळ असेल तर मध्ये फेरफटका मारून आले तरी काही बिघडत नाही. जसे हिंदी चित्रपटाची काही रिळे गळली किंवा गाळली तरी तो पूर्ण समजतो, इतकेच काय तो आहे त्यापेक्षा चांगला वाटू लागतो! अनेक असंबद्ध तुकडे जोडून (collage) त्याची भेळ करून त्याला कला समजणे हे आधुनिक खूळ आहे. अभिजात कलेत मात्र असली 'खिचडी' चालत नाही. नाटक, सिनेमा, संगीत यांचा कार्यक्रम सोडता येत नाही, जसे जेवताना पानात टाकता येत नाही. पण टीव्हीच्या बाबतीत एखादी वाहिनी सातत्याने बघणे हे मागासलेपणाचे समजले जाते. आजकाल चंचलतेलाच मोठेपणा आला आहे. याउलट कुठल्याही गोष्टीचा दीर्घ व्यासंग ठेवणे किंवा सातत्य राखणे हे बावळटपणाचे लक्षण समजले जाते. 'झटपट करू दे खटपट' चा हा जमाना आहे. टीव्ही हे वाहिनी बघण्याचे साधन नसून वाहिऱ्या बदलण्याचे साधन झाले आहे. दिवाणबटाटे यामुळे वाहिनीप्लावक (channel jumpers or surfers) या

आणखी एका विशेषणास पात्र ठरतात.

आधीच म्हटल्याप्रमाणे वाहिनी जर लगेच बदलण्याच्या लायकीची असेल, तर ती मुळात बघण्याच्या लायकीची नाही. अनेक वाहिऱ्या अशा तऱ्हेच्या असल्यामुळे अशा टाकाऊ कार्यक्रमांवर आपला वेळ खर्च करण्यात काय अर्थ आहे?

रुचिहीनता :

अनेक पदार्थ चाखून बघितले तर पोट भरते पण समाधान होत नाही, कारण कुठलाच स्वाद मनावर ठसत नाही. ज्याप्रमाणे साहित्यात कुठल्या तरी रसाला प्रधान मानून रचना केली जाते, त्याचप्रमाणे विशिष्ट प्रकारचा कार्यक्रम असेल तरच तो रुचिपूर्ण ठरतो, अन्यथा ते विविधगुणदर्शन ठरते. बरे हे कार्यक्रम स्वतंत्रपणे रुचिपूर्ण असतील म्हणावे तर तसेही नाही. पुष्कळसे कार्यक्रम खोगीरभरतीसारखे असतात. म्हणजे अनेक कार्यक्रम बघेच म्हणजे रुचिहीन असतात. इतकेच नव्हे तर काही कार्यक्रम सद्भिरुचीला सोडून म्हणजेच हीन रुचीचे या अर्थानेही रुचिहीन असतात. एकूण काय पुष्कळसे चटपटीत पदार्थ असूनही तापातल्याप्रमाणे तोंडाला चव नसते. जसे श्रीमंतीमुळे माणूस सुखी होतोच असे नाही. श्रीमंत आजारी नसले, तरी त्यांची काल्पनिक दुःखे डॉक्टरांना ऐकून घ्यावी लागतात. यालाच 'सुख दुःखतय' असे म्हणतात. त्यांना मनोविरलेपणज्ञाकडून स्वतःबद्दलचे ज्ञान मिळवावे लागते. इतकेच काय श्रीमंतांच्या कुत्र्यांना देखील मानसिक रोग होतात व विशेषज्ञांना भेटवावे लागते म्हणे. खरे खोटे ते कुत्रेच जाणे. आधी उल्लेखिल्याप्रमाणे धरबसल्या, फुकट पूर्णवेळ, अमर्याद मनोरंजनाचा झोत असूनही त्यातून मानसिक समाधान मिळत नाही. 'समाधाना देवदे थोर काहीच नाही' असे समर्थानी म्हटले, ते उगीच नव्हे.

वासना आणि खळबळ :

मानवी मनाचा भावना हा महत्त्वाचा घटक आहे. सर्व मनोरंजन व टीव्हीसारखी माध्यमे भावनांना आवाहन करू इच्छितात. साहित्यही रसभावविचाराने याचीच इच्छा व्यक्त करते. भावाविष्कारातून मनाला समाधान मिळते. तसे घडणे हेच अभिजात कलेचे गमक आहे. परंतु

आस्वादाऐवजी भोग आला की भावनांची जागा वासना घेतात व मग कला वासनोतेजक व खळबळजनक (sentimental and sensational) होते. कामोत्तेजक कादंबऱ्या, हिट आणि हॉट नाटके व आजकालच्या शयनगृह सुखांतिका (bedroom comedies) यांच्या रूपाने पारंपारिक कलांमध्येही अशी उदाहरणे दिसतात. पण ती गौणच म्हटली पाहिजेत कारण इतर पुष्कळ सभ्य साहित्य व नाटके समतोल राखतात. हिंदी चित्रपट मात्र पुष्कळसे देहप्रदर्शन, कामोत्तेजन स्वप्नरंजन यांच्या आहारी गेले आहेत. पण चित्रपटाचे ग्रहण तौन तासांत सुटते तरी. अनेक देशी व परदेशी मालिका मात्र तासनूतास घोळवत राहून चित्त विचलित करतात. वॉर्ड चव घेत राहिले की चित्तवृत्ती बधिर होऊन जातात व अभिजात कलेचा आस्वाद घेण्याची पात्रताच हरवते. अशा रीतीने एका बाजूस चांगले कार्यक्रम मागे पडतात व त्यांची जागा वॉर्ड कार्यक्रम व संस्कार घेतात.

कार्यक्रम :

आतापर्यंतच्या चर्चेत मालिका व तत्सम कार्यक्रमांच्या समाचार घेतला. मालिका तात्पुरत्या कितीही चांगल्या वाटल्या, तरी त्यांना कलाविष्कार समजले जात नाही. तो मान नाटकालाच मिळतो. नाटकाची संहिता पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होते. चित्रपटाचे तसे होत नाही, तरी निदान गाणी तरी पुस्तकात येतात. मालिकांचे मात्र तसे नाही त्या ऐकून व पाहून सोडून देण्यासाठीच असतात. काही जण असा आक्षेप घेतिल की, मालिका नाट्यचित्रपटसदृश असून त्या दोन्हीपेक्षा हीन ठरतात हे खरे असेल, पण टीव्हीवर जे इतर अनेक कार्यक्रम असतात त्यांना महत्त्व नाही काय ? त्यासाठी हे इतर कार्यक्रम तपासणे इष्ट ठरेल.

शिक्षण:

टीव्ही हे शिक्षणासाठी प्रभावी माध्यम ठरेल अशी पूर्वीपासून 'हवा' आहे. 'एक चित्र सहस्र शब्दांची बरोबरी करते' अशासारख्या घोषणांनी चित्रांतून हसतखेळत शिकता येईल असा एक भ्रम पसरला आहे. मुळात आपल्या देशात उपग्रहचित्रवाणी SITE (Satellite Instructional Television Experiment) या प्रकल्पाने सुरू झाली. विद्यापीठीय दूरशिक्षणाचे कार्यक्रमही उद्बोधक असत. पण

आता मुख्य बाहिन्यांवर शालेय चित्रवाणीपलीकडे शिक्षण विशेष दिसत नाही. चित्रफितीमुळे (Video Cassette) घरबसल्या उत्तम शिक्षकाला समोर आणता येईल असेही वाटून गेले. इतकेच काय दूरदर्शन हा 'तृतीय पालक' असल्याचेही एक मत मांडण्यात आले. परंतु दूरदर्शन हा असलाच तर 'तृतीय' पालक आहे असे दिसते. औद्योगिक प्रशिक्षणासाठीही हे माध्यम उपयुक्त ठरेल असे वाटले. परंतु प्रत्यक्षात यातले काहीही पडले नाही. कितीही सोई झाल्या तरी वर्गाचे सिनेमागृह होणे शक्य नाही. नावीन्य म्हणून पडद्यावरच्या शिक्षकाकडे कुणी लक्ष देईल. परंतु प्रत्यक्षात जगभर शिक्षण खडूफळ्यानेच चालते. शिक्षकांसाठीच्या प्रशिक्षणग्रंथात सर्व माध्यमांची माहिती दिल्यानंतर शेवटी मिश्रत्वाचा सल्ला असतो की, 'यातले काही चालो न चालो खडूफळा व खडा आवाज हे नेहमीच उपयोगी पडतात.' शिक्षणाचा साक्षरतेपासून उच्चपदवीपर्यंत कुठल्याही पातळीवर प्रसार करावयाचा असेल तरी टीव्हीच्या कुबड्यांपेक्षा खडूफळ्याचे पायच जास्त उपयोगी पडतील. दृक्माध्यमांचा कितीही उदोउदो झाला असला तरी तो व्यापारी हेतूने झाला आहे. प्रत्यक्ष शिक्षण पुस्तकबद्धा व खडूफळा यांवरच आधारलेले आहे व राहील. त्यासाठी कुठल्याही आधुनिक तंत्रज्ञानाची वा माध्यमाची आवश्यकता नाही. शिक्षणात माध्यमांचा सहभाग हा फार प्रतिष्ठेचा मुद्दा होता, किंबहुना त्या मार्गाने ही माध्यमे संभावितपणाचा आव आणीत होती. पण शिक्षणात त्यांची ही गत, मग इतर ठिकाणचे काय ?

बातम्या :

शिक्षणाखालोखाल बातम्या फार महत्त्वपूर्ण समजल्या जातात. अनेक जण बाकी काही नाही तरी बातम्या 'न चुकता' बघतात. मग त्यासाठी इतर कशाचा खोळंबा झाला तरी चालेल. विशिष्ट वेळेला ते संगीत, आकृत्या व नंतर निवेदिकेचा चेहरा (अहा!) यामुळे एकदम वातावरणनिर्मिती होते. जणू काही ती बातमी त्याक्षणीच ऐकली नाही तर काही बिघडेल. परंतु बातम्या त्या ठरावीक वेळेला असणे हे प्रेक्षकांच्या सोईसाठी नसून माध्यमाच्या सोईसाठी असते. अर्थात बहिऱ्यांसाठी खास मुद्रा करून बातम्या सांगितल्या (?) जातात त्याला पर्याय नाही.

बातम्या फळ्यावरच्यासारख्या लिहून दाखवल्या असल्या तर दृश्यमाध्यमाचे सार्थकतरी झाले असते. प्रत्यक्षात मात्र शीर्षकांपलीकडे काहीही लिहून दाखवले जात नाही. जे लिखित असते तेही वाचले जातेच. बातम्या वाचूनच दाखवल्या जातात. खेड्यापाड्यात एखादा साक्षर आलेले पत्र किंवा वर्तमानपत्र इतरांना वाचून दाखवतो व बाकी सर्व कौतुकाने त्याच्याकडे पाहतात. पुराणीक पोथी वाचतात तेव्हा बायावापड्या मात्र एकमेकींकडे किंवा हातातल्या वार्तांकडे पाहतात. दूरदर्शनवरच्या बातम्या शेवटी एकाव्याच लागतात, मग त्यासाठी चेहऱ्याकडे कशाला बघत बसायचे? आकाशवाणीवरच्या बातम्या ग्रीड वाटतात व त्यांचे उच्चारण चांगले असते. दूरदर्शनवर दर्शनीयतेला महत्त्व दिल्यामुळे उच्चारण आकाशवाणीपेक्षा डावे असू शकते. क्रिकेटसामन्याच्या वेळी सुद्धा प्रेक्षक दूरदर्शनवर चित्रे बघतात, पण समालोचन आकाशवाणीवरचे एकतात. बातम्या न चुकता बघणे हे खरे शक्य नाही कारण एकतर बातम्यांतच चुका असतात. दुसरे म्हणजे बातम्या बघणे हेच चूक आहे, मग न चुकता कसे बघणार ?

यात दृक्माध्यमाची लाज राखण्यासाठी म्हणून काही क्षणचित्रे असतात, पण होणाऱ्या बोधात त्याने फारसा फरक पडत नाही. भाषाच येत नसली तर चित्रांचा काहीसा उपयोग होईल. शिवाय एकाएवजी दोनजणांनी आलटून पालटून बातम्या सांगून थोडे वैविध्य आणले जाते. परंतु जे आकाशवाणीवर करावे लागत नाही ते इथे करून काय साधते ? की स्त्रीपुरुषांना खूश ठेवण्यासाठी असे केले जाते? एवढे करून ज्या बातम्या तातडीने ऐकल्या जातात त्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी वृत्तपत्रात वाचल्यावरच डोक्यात पक्क्या शिरतात. दूरदर्शनवर त्या न बघितल्या तरी चालेल, कारण वृत्तपत्राला पर्याय नाही.

परिसंवाद :

यात दोन किंवा अधिक व्यक्ती असल्यामुळे अनेक कॅमेरे वापरतात. परंतु या व्यक्ती जर नट नसतील (त्या बहुदा नसतात) तर त्यांचे चेहरे दाखवून काही उपयोग नाही. शेवटी नटाची भिस्तसुद्धा आवाजावरच असते. यामुळेच रेडिओवर मुलाखत किंवा परिसंवाद जितका उद्बोधक ठरतो त्यापेक्षा दूरदर्शनवर अधिक ठरल्याचे

दिसत नाही. अर्थात दूरदर्शनच्या निमित्ताने अनेकांची मिरवण्याची हीस भागते हे वेगळे.

नाटक :

दूरदर्शनवर नाटक ही केवळ सोय आहे. प्रत्यक्षात चित्र इतके लहान दिसते की नाटक ऐकलेच जाते. शिवाय नाटक अनुभवायचे असेल तर ते नाट्यगृहातच पाहायला हवे तिसऱ्या घंटेच्या तरांढळीशिवाय नाटक सुरू होणे म्हणजे 'ताराबलं...' शिवाय अंतरपाट दूर होण्यासारखे आहे.

चित्रपट :

जे नाटकाचे, तेच चित्रपटाचे. चित्रपटाची जादू त्याच्या अंधान्या प्रेक्षागृहात व भव्य रुपेरी पडद्यात असते. त्या वातावरणात स्वप्नरंजन करता येते, व क्षणभर पडद्यावरचे खरे वाटते. हा अनुभव टीव्हीवर येत नाही. टीव्हीवर चित्रपट पाहणे हे पिंजऱ्यातल्या सिंहाला पाहण्यासारखे आहे. अर्थात धरवसल्या फुकट सिनेमा पाहता येतो याचेच बहुसंख्यांना आकर्षण असते. चित्रपटगीताचेही तेच. चित्रपटगृहात ते जसे अनुभवता येते तसे घरात येत नाही.

संगीत :

संगीत हे श्राव्य माध्यम आहे. परंतु आजकाल कशालाही दृश्य केल्याशिवाय ते खपत नाही 'अदृश्य ते दृश्य करिता सायास...' त्यामुळे संगीतदूरदर्शन (MTV) असा एक नवाच प्रकार उगवला आहे. शिवाय नुसत्या गाण्यांच्या तबकड्या वा फिती मागासलेपणाच्या समजल्या जातात. म्युझिक व्हिडिओ म्हणजे अपटु डेट. यात संगीत व आवाज बेतासबात असतात पण त्याची उणीव गतिमान चित्रे, स्त्रीमुखदर्शन आणि देहप्रदर्शन यांनी भरून काढलेली असते. वेष्टन पाहूनच चाहते खरेदी करतात. अशा संगीताला अभिजन कला समजत नाहीत. आजचे चित्रपटसंगीतही म्युझिक व्हिडिओशी स्पर्धा करीत आहे. यातली गाणी जास्त दर्शनीय व कमी श्रवणीय असतात. खऱ्या संगीताचे कार्यक्रम रात्री खूप उशिरा किंवा इतर अवेळी असतात. परंतु आकाशवाणीवर संगीताची इतकी रेलचेत असताना शहाण्याने त्यासाठी दूरदर्शनचा विचारसुद्धा करू नये.

क्रीडास्पर्धा :

क्रीडादर्शन हे दूरदर्शनचे एकमेव फलित आहे.

क्रीडांगणावर न जाता खेळाचे बारकावे यात दिसू शकतात. इतक्या विविध क्रीडा बघणे सामान्यजनांना अशक्य ठरले असते. क्रीडा, साहस, निसर्गदर्शन अशांसाठी दूरदर्शन हे उत्तम माध्यम आहे. पण हे देखील किती पहावे याला मर्यादा असावी.

स्पर्धांमध्ये अर्थातच क्रीडांगणावरील स्पर्धांही येतात. उदा. जर्मन गावांमधल्या अनोख्या स्पर्धा. याशिवाय प्रश्नमंजुषा इ. स्पर्धा असतात. यांचा एक साचाच ठरून गेल्यासारखा दिसतो, व अशा स्मरणात्मक स्पर्धांना किती महत्त्व द्यावे हा प्रश्न उरतोच. तरी पण ज्ञानात निदान थोडी तरी भर पडू शकते.

मालिका :

हा कार्यक्रम अतुलनीय आहे, कारण इतर माध्यमांत (आकाशवाणी सोडून) असे काही नाही. आकाशवाणीवरचे असे कार्यक्रम जास्त बुद्धिमान, प्रौढ व सभ्य वाटतात. पण येथे मालिकादर्शन हे केवळ मिथ असते, खरा हेतू असतो जाहिरातींकरवी विविध भोगवस्तू विकण्याचा. खरे म्हणजे मालिका ही स्मरणिकेप्रमाणे (Souvenir) असते. त्यात जसे जाहिरातींच्या गट्ट्यात मध्यभागी काही पाने माहितीपर असतात, तसेच येथे आधी, मध्ये व नंतर येणाऱ्या जाहिरातींत ज्या फटी असतात त्यात कथांश दाखविला जातो. पुण्याच्या तुळशीबागेत अनेक देवळे आहेत. देवदर्शनासाठी येणाऱ्या बायकांसाठी दुकाने आली. चिं. वि. जोशींनी वर्णन केलेले आहे की, 'पुण्यात तुळशीबाग नावाचा बायकांसाठी बांधलेला बाजार आहे. त्यात मध्यभागी श्रीरामाचे देऊळ पण आहे.' तसेच मालिकांचे आहे. त्यांचे स्वरूप शिळ्या कडीलां ऊत आणल्यासारखे असते. परदेशांतही त्यांना soap opera म्हणून तुच्छतेने संबोधले जाते.

दूरदर्शनवरच्या विविध कार्यक्रमांचे विश्लेषण आपण केले. शिक्षणात सहभाग देण्याचा दूरदर्शनचा दावा अगदीच पोकळ आहे. शिक्षणाचे दूरदर्शनमुळे काही भले होत नाही, वा अडत नाही. बातम्या, परिसंवाद यांसाठी वृत्तपत्रे पुरेशी आहेत. शिवाय आकाशवाणी आहेच. नाटक व सिनेमाची केवळ झलकच दूरदर्शनवर दिसते. त्यांच्या प्रत्यक्ष अनुभवाला पर्याय नाही. संगीताचेही तेच.

आकाशवाणी किंवा प्रत्यक्ष सभा हेच उत्तम मार्ग आहेत. फक्त खेळांसाठी दूरदर्शन अद्वितीय आहे. मालिका या जाहिरातींच्या बटीक आहेत तोवर त्या बघायच्या की नाहीत हे ज्याचे त्याने ठरवावे.

यावरून असे दिसते की, क्रीडादर्शन सोडले तर दूरदर्शनच्या नादी लागण्याची जरूर नाही. इतर सर्व कार्यक्रमांना वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, नाटक, सिनेमा, संगीतसभा हे मूळ पर्याय उत्तम आहेत. आळस आणि फुकटेपणा झटकून टाकला तर दूरदर्शनची भुरळ दूर करता येईल. हे सर्व प्रौढांसाठी झाले. त्यांच्यावर संस्कार विशेष घडत नाहीत, त्यामुळे उपयुक्तता व पर्याय यांचाच विचार केला. परंतु खरा विचार करायला हवा तो मुलांच्या बाबतीत. त्यांच्यावर होणारे संस्कार व उपयुक्तता अशा दोन्ही घटकांचा विचार करायला हवा.

मुलांसाठी :

उपयुक्ततेच्या दृष्टीने जे प्रौढांसाठी, तेच मुलांसाठी. त्यांनी वृत्तपत्रे अवश्य वाचावीत. त्यातून चौफेर ज्ञान मिळते. शिवाय भाषेचे ज्ञान वाढते. धावते वाचन करण्याची सवय होते. आपल्या उपयोगाचे किंवा रुचीचे काय ते शोधण्याची सवय होते. मुलांनी वेळोवेळी नाटक, सिनेमा मुद्दाम जाऊन पहावेत. त्याऐवजी दूरदर्शनवर ते बघू नयेत. संगीताचेही प्रत्यक्ष कार्यक्रम एकावेत. शिवाय आकाशवाणी आहेच. तिच्यामुळे नीट ऐकून ग्रहण करण्याची सवय जडते.

दूरदर्शन टाळल्यामुळे आळस, फुकटेपणा, परकांबडेपणा, एकलकोंडेपणा हे स्वभावदोष होण्याचे टळते. बाहेर खेळल्यामुळे संपर्क वाढतो व व्यायाम होऊन प्रकृती सुधारते. हा वेळ वाचल्यामुळे इतर छंद, वाचन, फिरणे इ. साठी वेळ मिळतो. मुख्य म्हणजे अभ्यासासाठी भरपूर वेळ मोकळा राहतो.

दूरदर्शनमुळे आयते मिळते, त्यामुळे वाचन, विचार, कल्पना यांची पीछेहाट होते. दूरदर्शनवरच्या असंस्कृत कार्यक्रमांमुळे वासना उत्तेजित होऊन चित्त अस्थिर होते व अभ्यासात लक्ष लागत नाही. शिवाय कुसंस्कारांमुळे खऱ्याखोटेचाही सरमिसळ होते व पुढील व्यक्तिगत व सामाजिक आयुष्यावर परिणाम होतो. दूरदर्शनवरची भाषा सवंग व धोडगुजरी असते. अशा कार्यक्रमांमुळे भाषा विघडते.

या सर्व दोषांमुळे सांस्कृतिक अधःपतन होते. दूरदर्शन टाळल्यास हे सर्व तोटे टळतात.

इतर कला वा माध्यमे सुसंस्कृत व प्रतिष्ठित आहेत. साहित्य अकादमी, संगीतनाटक अकादमी अशा संस्था आहेत, परंतु चित्रपट अकादमी आपल्याकडे तरी नाही. दूरदर्शन हे एक तांत्रिक माध्यम आहे. त्याला कला व संस्कृती यांत महत्त्वाचे स्थान नाही. याउलट ते बाजारू माध्यम आहे. जाहिराती व भोगवादी विचारसरणी प्रसारित करणे हेच त्याचे मुख्य कार्य आहे. आपण त्याच्या बाह्यरूपाला न भुलता त्याच्यापासून दूर राहिलेले बरे.

दूरदर्शनला सर्वच विद्वान, शिक्षणतज्ज्ञ इ. नाके मुरडतात. त्यामुळे 'टीव्ही बघू नका' असे सुचवले की, 'आले उपदेशाचे डोस पाजायला' अशी स्वाभाविक प्रतिक्रिया होते. उपदेशच करायचा असता तर प्रेसिडेंट रीगन यांनी मादक द्रव्यांच्या बाबतीत केला होता 'Just say no', तसा करता आला असता. पण उपदेश गिळायला लावून पचत नाही. शिवाय दूरदर्शनचे नुसते दोष दाखवून काय उपयोग आहे ?

एखादी दुसऱ्याने काढलेली रेष लहान करावयाची असेल तर ती खोडता येते. पण ती खोडण्याची सुद्धा आवश्यकता नसते, त्याऐवजी तिच्याशेजारी तिचा छोटपणा सिद्ध करणारी मोठी रेष काढली तरी काम भागते. दूरदर्शनने जे जे मिळते ते सर्व मिळविण्यासाठी इतर साधे, उपयुक्त, सुसंस्कृत पर्याय आहेत, ते योजावे म्हणजे दूरदर्शनकडे बघावेसेच वाटणार नाही. त्यासाठी नैतिक आटापिटा करण्याची आवश्यकता नाही, कारण तकनि व अनुभवानेच हे पटण्यासारखे आहे. यातून स्फूर्ती घेऊन कुणाला मोठया रेषा काढता आल्या तर मग या लांबलेल्या लेखाचे सार्थक होईल.

गेल्या व या लेखात आपण नाट्य, चित्रपट व दूरदर्शन यांचा तुलनात्मक विचार केला व कशाला प्राधान्य द्यावे व का, हेही बघितले. संदेशवहनाच्या उपयोगाबरोबरच माध्यमे संस्कृतीवरही परिणाम करतात. माध्यमे व संस्कृती यांचा विचार आपण पुढील लेखात करू. त्यात भाषेचाही विचार सुरू होईल.

• • •

With Best Compliments

From

Shri. S. N. Ghadge

25/37, Everest Society,
Din Dayal Road,
Dombivli (W) 421202

विद्या प्रसारक मंडळाच्या

शैक्षणिक कार्यास

हार्दिक शुभेच्छा !

श्री. समीर एन्. अधिकारी

3७/११६४, वर्तक नगर
ठाणे - ४००६०६.

“ज्ञान दिल्याने ज्ञान वाढते
त्या ज्ञानाचे मंदिर हे...
सत्य शिवाहुन सुंदर हे.”

हार्दिक शुभेच्छा

रुपी को ऑप बँक लिमिटेड

(रोझूल्ड बँक)

मुख्य कचेरी : २०६२, सदाशिव पेठ, आयुर्वेद शिक्षण मंडळ इमारत

पुणे ४११ ०३० फोन : ४४५५९८

पुणे, मुंबई आणि ठाणे सह २७ शाखांमधून अविरत सेवा.

विभागीय कार्यालय : सिद्धिविनायक अपार्टमेंट,

२ रा मजला, कौपीनेश्वर मंदिरासमोर,

स्टेशन रोड, ठाणे - ४०० ६०१.

फोन : ५३३३४७८, ५३३१६७०, ५४०२५९३

ठाणे शहरातील शाखा :

नौपाडा, पांचपाखाडी, चरई, कोपरी, सुभाष पथ,

डोंबिवली, अंबरनाथ

भारतीय वास्तुशास्त्राचा परिचय (११)

उत्तर भारतीय शैलीचे देवालये

डॉ. र. पु. कुलकर्णी

उत्तर भारतीय शैलीचे देवालये म्हणजे नागर प्रासाद. या प्रासादाला फक्त तळमजला असतो; द्राविड शैलीच्या प्रासादाप्रमाणे नागर पद्धतीचे देवालये अनेक मजली नसते. मात्र या देवालयाचे शिखर उंचच उंच असते. या शिखराची उंची अधिष्ठान व भित्त यांच्या एकत्रित उंचीपेक्षा जास्त असते, व शिखराचा आकार मिटलेल्या कमळाप्रमाणे किंवा कमळापाकळीप्रमाणे असतो.

द्राविड पद्धतीच्या देवालयाभोवती एक ते पाच किंवा सात तटांच्या भिंती असतात. सर्वसाधारणपणे नागर शैलीच्या देवालयाभोवती चारही दिशांना भिंती, प्राकार नसतात. क्वचित काही देवालयांना एक तटाची भिंत असते. अर्थात द्राविड शैलीच्या देवालयाच्या सौंदर्यात भर घालणारी उंच उंच गोपुरे देखील नागर देवालयांना नसतात. किंबहुना नागर देवालयास जर त्याच्या चारी बाजूंस भिंती असतील तर चारही दिशांना प्रत्येकी एक असे चार दरवाजे असतात. त्यातील पूर्वेकडील किंवा ज्या दिशेकडे देवालयाचे मुख असते त्या दिशेकडील दरवाजा आकाराने मोठा असतो व महाराष्ट्रात त्याला महाद्वार म्हणतात. मात्र ही भिंत बांधावयाची पद्धत मोगलांच्या आक्रमणानंतर अस्तित्वात आली. उत्तर भारतीय शैलीच्या देवालयांची माहिती देणान्या, अपराजितपृच्छा, समरांगणसूत्रधार, प्रासादमंडन, दीपार्णव, शिल्परत्नाकर, इत्यादी ग्रंथांत या प्रकाराविषयी अथवा त्यांच्या दरवाजाविषयी काहीही माहिती दिलेली नसते. तेव्हा उत्तर भारतीय देवालयांना तटाच्या भिंती नसतात असे म्हणावयास हरकत नाही.

दक्षिण भारतीय म्हणजेच द्राविड पद्धतीच्या देवालयांची माहिती देणान्या मयमत, काश्यपशिल्प, शिल्परत्न, इत्यादी ग्रंथांत अधिष्ठानांचे अनेक प्रकार दिले आहेत. याउलट उत्तर भारतीय पद्धतीच्या देवालयांची माहिती देणान्या ग्रंथांत फक्त एकाच प्रकारचे अधिष्ठान वर्णिलेले असते व त्याचेच धोड्याफार फरकाने आणखी उपप्रकार दिलेले असतात. परंतु उत्तर भारतीय देवालये, जी

ठिकाठिकाणी विखुरली आहे त्यांच्या अधिष्ठानांचे निरीक्षण केले असता दक्षिण भारतीय शैलीच्या ग्रंथांत ज्यांचे वर्णन दिले आहे त्यांचा उपयोग केलेला आढळून येतो.

द्राविड शैलीच्या देवालयाची भिंत भूषणविरहित असते किंवा तिच्या खांबात अनेक कुडस्तंभ दाखविलेले असून त्यांच्यामधील जागांमध्ये अनेक उत्कृष्ट नक्षींनी भूषविलेल्या कोनाड्यांमध्ये देवादिकांच्या अनेक मूर्तींची स्थापना केलेली असते. या कोनाड्यांवर उत्तम तोरणे असतात. तंजावर येथील बृहदीश्वराच्या मंदिराच्या भिंतीचे चित्र याची उत्तम कल्पना देते. उत्तर भारतीय देवालयाच्या भिंतीवर असे नक्षीदार कोनाडे व मूर्तिकाम नसते. या भिंती अनेक प्रकारच्या धरविभागांनी (mouldings) बनविलेल्या असून त्या धर विभागाच्या रुचिपूर्ण आकारांनी भिंतींना शोभा आणलेली असते. पाठीमागच्या बाजूला व दोन्ही बाजूंवर असलेल्या भिंतींवर त्यांच्या रुंदीच्या मध्यभागी कोनाड्यात प्रत्येकी एक मूर्ती असते. परंतु या कोनाड्यांचे अलंकरण वेगळ्या पद्धतीने केलेले असते व मूर्ती देखील आकाराने लहान असतात. अर्थात काही देवालयांच्या भिंतीच्या बाहेरील भाग अनेक मूर्तींनी भरलेला असतो. मराठवाड्यात औंढ्या नागनाथाचे देऊळ अशा अनेक सुंदर मूर्तीसाठी प्रसिद्ध आहे.

नागर प्रासादाचे शिखर द्राविड पद्धतीच्या धंटेच्या शिखरापेक्षा वेगळे असते ते वर सांगितले आहे. नागर प्रासादात शिखरावरती ग्रीवा किंवा गल विभाग असतो. द्राविड शैलीच्या देवालयात ग्रीवा किंवा गल हा अवयव शिखराच्या खाली असतो. उत्तर भारतीय देवालयात शिखरावरील ग्रीवेवर आमलसार हा गोल चक्री भोपळ्याप्रमाणे किंवा मोठ्या आवळ्याप्रमाणे मात्र काहीसा बसका व उभ्या खाचा असलेला अवयव असतो व त्यावर कळस असतो. द्राविड शैलीच्या प्रासादात शिखरावरती आमलसाराचा अवयव नसून सरळ स्तूपीची म्हणजेच कळसाची योजना करतात.

द्राविड प्रासादाचे षड्वर्ग आहेत: अधिष्ठान, स्तंभ, प्रस्तर, गल, शिखर व स्तूपी. नागर प्रासादाचे अधिष्ठान, स्तंभ, शिखर, ग्रीवा, आमलसार व कलश असे षड्वर्ग असतात.

अधिष्ठान वर्ग :

प्रासादाच्या चौथऱ्यांचे उपपीठ व अधिष्ठान असे दोन भाग द्राविड शैलीच्या ग्रंथांत केलेले आढळतात. उत्तर भारतीय शैलीच्या ग्रंथांत फक्त उपपीठाचा उल्लेख आढळतो व उपपीठ आणि अधिष्ठान हे शब्द समानार्थी वापरले जातात. मात्र उत्तर भारतीय देवालयांत क्वचित ठिकाणी उपपीठ व अधिष्ठान या दोघांचा वापर केलेला आढळतो. पुस्तकांत मात्र उपपीठाची उंची वाढवायची असेल तर त्याचा जो सगळ्यात भिद्र नावाचा धरविभाग आहे त्याची संख्या व उंची वाढवावी अशी सूचना केलेली आढळते.

उपपीठाचे महत्त्व वर्णन करताना सांगितले आहे की पीठ हा सर्व प्रासाद, भवन, वगैरेंचा आधार आहे. पीठाशिवाय जर वास्तू बांधली तर ती लवकरच नाश पावते. तेव्हा कोणत्याही महत्त्वाच्या वास्तूला, प्रासादाला उपपीठ बांधणे आवश्यक आहे. प्रासाद हा शिवलिंगासारखा असून त्याची जगती, उपपीठ, ही लिंगाप्रमाणे असते. अधिष्ठान बांधताना ते दिसावयास मनोहर, सर्व दिशांना किंचित उतार असलेले (सर्वतःप्लव) असावे व प्रामुख्याने दिग्भूढ नसावे. अधिष्ठान हे दिशापरत्वे अचूक व त्याचे कोपरे उपदिशांना असलेले असावे.

अधिष्ठानाचा आकार ते ज्या प्रासादासाठी बांधावयाचे त्या प्रासादाच्या आकाराप्रमाणे असतो. प्रासाद चौरस, आयताकार, वर्तुळाकार, वृत्तायताकार वा अष्टकोनी जसा असेल तसाच अधिष्ठानाचा आकार असतो. चौरस, आयताकार, वर्तुळाकार, वृत्तायताकार व अष्टकोनी असे अधिष्ठानाचे आकाराप्रमाणे पाच प्रकार होतात. यातील वृत्तायताकार म्हणजे elliptical आकार. मात्र ellipse व वृत्तायत यात साधर्म्य म्हणजे त्यांच्या बाजू वक्राकार असतात व सममिती अक्षांमध्ये एका अक्षाची लांबी दुसऱ्यापेक्षा जास्त असते. मात्र वृत्तायतात अगोदर आयत काढतात व त्याच्या रुंदीच्या बाजू अर्धवर्तुळाकार ठेवतात. हा त्यात व ellipse मध्ये महत्त्वाचा फरक असतो.

अधिष्ठानाची रुंदी प्रासादाच्या रुंदीवर अवलंबून असते. प्रासादाच्या अधिष्ठानाची रुंदी प्रासादाच्या रुंदीच्या दुप्पट असेल तर ते श्रेष्ठ प्रकारचे अधिष्ठान समजतात. अधिष्ठानाची रुंदी प्रासादाच्या रुंदीच्या चारपट किंवा पाचपट असेल तर ते अधिष्ठान अनुक्रमे मध्यम व कनिष्ठ प्रकारचे समजतात. जेव्हा मध्यभागी मुख्य देवालय व त्याच्या भोवती, काही अंतरावर मात्र चारही कोपऱ्यांवर प्रत्येकी एक अशी चार लहान देवालये बांधतात व त्या पाचही देवालयांसाठी (पंचायतनासाठी) एकच अधिष्ठान असते तेव्हा साहजिकच अधिष्ठानाची रुंदी प्रासादाच्या रुंदीच्या चार किंवा पाचपट ठेवावी लागते.

अधिष्ठानाच्या उंचीबद्दल सामान्य नियम असा की त्याची कमीत कमी उंची एक हात ($\frac{1}{4}$ मी.) ठेवावी व $\frac{1}{4}$ हातांनी अनुक्रमे वाढवावी जास्तीत जास्त तीन हातांपर्यंत ($1\frac{1}{4}$ मी.) अशी नऊ प्रकारची उंची असते. याचाच अर्थ असा की अधिष्ठानाची उंची १, $1\frac{1}{4}$, $1\frac{1}{2}$, $1\frac{3}{4}$, २, $2\frac{1}{4}$, $2\frac{1}{2}$, $2\frac{3}{4}$, किंवा ३ हात ठेवावी किंवा अधिष्ठानाची उंची एक, दोन, तीन किंवा चार हात ठेवावी.

समरांगण सूत्रधाराप्रमाणे जितके हात प्रासादाची रुंदी असते तितकी अंगुळे अधिष्ठानाची उंची असते, म्हणजेच उपपीठाची उंची प्रासादाच्या रुंदीच्या $\frac{1}{4}$ असावी. पण हा ढोबळ नियम झाला. चार हात (२ मी.) रुंदीच्या प्रासादाला फक्त चार अंगुळे (८ सें.मी.) उंचीचे अधिष्ठान फार बुटके वाटेले. यासाठी अधिष्ठानाची उंची व प्रासादाची उंची (रुंदी नव्हे) याबाबत प्रासादमण्डन, दीपार्णव तसेच अपराजितपृच्छ या ग्रंथांत जरा जास्त सूक्ष्म माहिती दिली आहे.

कोष्टक १ मध्ये प्रासादाची उंची व अधिष्ठानाची उंची यांचे प्रमाण दिले आहे.

कोष्टक १

अधिष्ठानाची उंची व प्रासादाची उंची यांचे प्रमाण

प्रासादाची उंची (हात)	(मी.)	अधिष्ठानाची उंची ÷ प्रासादाची उंची
१	०.५	१
२	१.०	$\frac{1}{4}$
३	१.५	$\frac{2}{1}$

४	२.०	$\frac{1}{4}$
५ ते १२	२.५ ते ६.०	$\frac{1}{2}$
१३ ते २४	६.५ ते १२.०	$\frac{1}{3}$
२५ ते ५०	१२.५ ते २५.०	$\frac{1}{4}$

अधिष्ठानाची उंची व प्रासादाची रुंदी यांचे देखील प्रमाण वर उल्लेखिलेल्या प्रमाणांत दिले आहे. ती माहिती कोष्टक २ मध्ये दिली आहे.

कोष्टक २

प्रासादाची रुंदी व अधिष्ठानाची उंची यांची मापे

प्रासादाची रुंदी हात	अधिष्ठानाची उंची हात + अंगुले	विवरण
१	० १२	प्रासादाच्या रुंदीच्या प्रत्येक हात वाढीला अधिष्ठानाची उंची चार अंगुलांनी वाढते.
२	० १६	
३	० १८	
४	१ २	
५	१ ६	
६	१ ०	
७	१ ४	
८	१ ८	
९	१ १२	
१०	१ १६	
११	१ ०९	प्रासादाच्या रुंदीच्या प्रत्येक हात वाढीला अधिष्ठानाची उंची तीन अंगुलांनी वाढते.
१६	२ ०	
२०	२ १२	
२१	१ १८	
२४	२ ०	प्रासादाच्या रुंदीच्या प्रत्येक हात वाढीला अधिष्ठानाची उंची दोन अंगुलांनी वाढते.
३०	२ १२	
३६	३ ०	प्रासादाच्या रुंदीच्या प्रत्येक हात वाढीला अधिष्ठानाची उंची दोन अंगुलांनी वाढते.
३७	१ १३	
४२	१ १८	प्रासादाची उंची = $\frac{11}{11}$ प्रासादाची रुंदी
४८	२ ०	
५०	२ २	

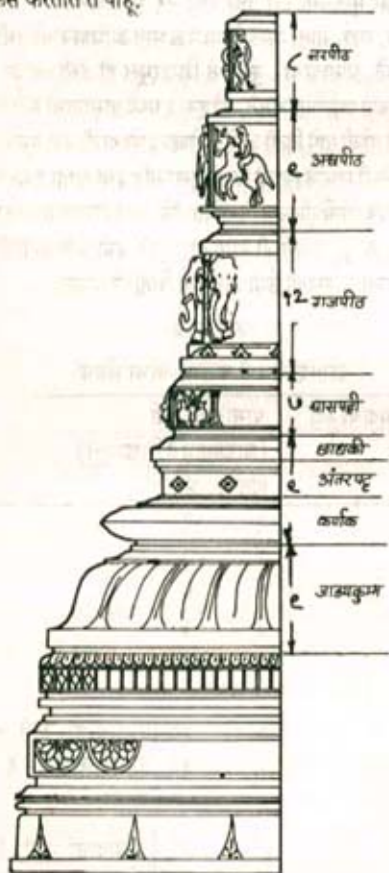
अपराजितपृच्छेत प्रासादाच्या उंचीवरून अधिष्ठानाची उंची ठरविण्याचा सामान्य नियम दिला आहे. प्रासादाच्या अधिष्ठानात सर्वांत खालचा धर जाडघकुंभाचा असतो व भिंतीच्या वर जेथून शिखर सुरू होते त्याला शिखरमूल म्हणतात. तर प्रासादाच्या जाडघकुंभापासून शिखर मूलापर्यंत जी उंची तिचे २१ भाग करून त्यातील पाच, सहा, सात, आठ किंवा नऊ भाग अधिष्ठानाची उंची असते. प्रासादाची, कुंभ ते शिखरमूल ही उंची त्याच्या रुंदीच्या प्रमाणांत असते. कोष्टक ३ मध्ये प्रासादाची रुंदी व उंची यांची मापे दिली आहेत. तेव्हा प्रासादाची रुंदी एकदा ठरविली म्हणजे त्याची शिखरमूलापर्यंत उंची तक्ता ३ मध्ये दिलेल्या माहितीवरून मिळविता येते. या उंचीच्या मापाच्या $\frac{1}{11}$ ते $\frac{1}{11}$ अशी जी योग्य वाटेल ती उंची अधिष्ठानाची असावी. उरलेली उंची अर्धातच भिंतीची असते.

कोष्टक ३

प्रासादाची रुंदी व उंची यांचा संबंध

प्रासादाची रुंदी हात	प्रासादाची उंची (जाडघकुंभ ते शिखरमूल) हात + अंगुले	
१	१ ९	प्रासादाची उंची = $\frac{11}{11}$ प्रासादाची रुंदी
२	२ ७	
३	३ ५	
४	४ ३	
५	५ १	प्रासादाची उंची = $\frac{11}{11}$ प्रासादाची रुंदी
६	५ १२	
९	८ १२	
१०	७ १२	
१३	९ ९	प्रासादाची उंची = $\frac{11}{11}$ प्रासादाची रुंदी
१४	१२ ६	
२०	१७ १२	
२१	२० ८ $\frac{1}{4}$	
५०	४८ १० $\frac{1}{2}$	प्रासादाची रुंदी

प्रासादाच्या रुंदीवरून अथवा उंचीवरून अधिष्ठानाची उंची काढावयास निरनिराळ्या पद्धती वर दिल्या आहेत. अधिष्ठानाची रुंदी देखील प्रासादाच्या रुंदीच्या प्रमाणात असते तेही वर दिले आहे. तेव्हा अधिष्ठानाची मापे एकदा ठरविल्यावर त्याचे धरविभाग म्हणजेच अलंकरण कसे करतात ते पाहू.

आकृती १ - नागर शैलीच्या प्रासादाच्या अधिष्ठानाचे धरविभाग

आकृती १ मध्ये नागर प्रासादाच्या अधिष्ठानाच्या उपपीठाचे धरविभाग दिले आहेत. अधिष्ठानाच्या उंचीचे ५४ विभाग करतात. सगळ्यात खालच्या धरविभागाला जाड्यकुंभ म्हणतात. त्याची उंची नऊ भाग असते. त्याच्या

वर कर्णक, अंतरपट्ट व छाहकी हे धरविभाग येतात. त्यांची एकत्रित उंची नऊ भाग असते. त्यावरती सात भागांचा पट्ट असतो, त्याच्या वरती एका रांगेत सिंहमुखे कोरलेली असतात. अशा पट्टीस शासपट्टी म्हणतात. त्यावर येतात ते गजपीठ, अश्वपीठ व नरपीठ हे अनुक्रमे १२, ९ व ८ भाग उंचीचे धरविभाग. त्यांच्या नांवाप्रमाणे हत्ती, घोडे व मनुष्ये यांच्या रांगा या पट्टांवर अनुक्रमे कोरलेल्या असतात. घोड्यांच्या ऐवजी देवालय ज्या देवमूर्तीसाठी बांधलेले असेल तिच्या वाहनांची रांग अश्वपीठावर दाखवितात. शंकराच्या देवालयात या पट्टावर नंदीबैलांची रांग कोरलेली असते. जाड्यकुंभाखाली जे धरविभाग दाखविले आहेत त्यांना भिट्ट म्हणतात. द्राविड अधिष्ठानांत उपान म्हणून जो धरविभाग असतो तसाच हा भिट्ट. सर्वसाधारणपणे भिट्ट उभ्या पट्टाच्या स्वरूपात दाखवितात. पण मंदिर बांधणाऱ्या स्थपतीच्या रुचीप्रमाणे त्याला पद्मदलाचा देखील आकार देतात. अधिष्ठानाची उंची थोडीफार वाढवावयाची असेल तर भिट्टांची संख्या वाढवितात. ते एक ते तीनपर्यंत असतात.

आकृती १ मध्ये दाखविलेले अधिष्ठान हे अनेक धरविभागांनी व त्यांच्यावरील नक्षींनी बांधले जाते; मात्र त्यामुळे ते बरेच खर्चिक देखील झाले आहे. तेव्हा याचे गजधर ते नटधर हे सर्वांत अधिक नक्षीदार धरविभाग काढून कामदपीठ व कणिपीठ हे उपपीठांचे सोपे प्रकारही दिले आहेत. कोष्ठक ४ मध्ये या सर्व प्रकारच्या अधिष्ठानांचे धरविभाग त्यांच्या उंचीच्या मापांसह दिली आहेत.

कोष्ठक ४

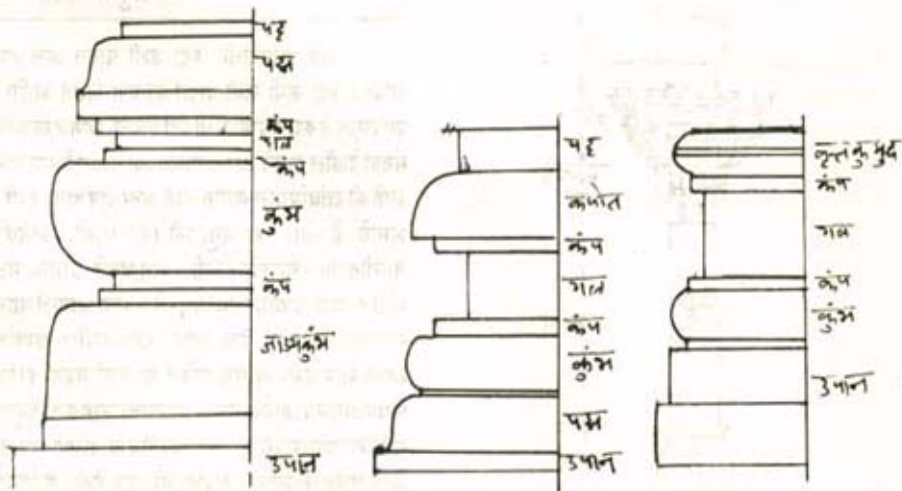
उत्तर भारतीय शैलीच्या अधिष्ठानाचे प्रकार.

१. जाड्यकुंभ	९ भाग	२. जाड्यकुंभ	३ भाग
कलशा	७ भाग	कणी	२ भाग
अंतराल	७ भाग	पद्मपत्र	३ भाग
कपोताली	७ भाग	खुर	२ भाग
शासपट्टी	७ भाग	कुंभक	७ भाग
गजधर	१२ भाग	कलशा	३ भाग
अश्वधर	१० भाग	अंतःपत्र	१ भाग
नरधर	८ भाग	कपोतालि	३ भाग
		पुष्पकंठ	४ भाग
एकूण	५३ भाग	एकूण	२८ भाग

३. कामदपीठ		४. कणिपीठ	
जाड्यकुंभ	९ भाग	जाड्यकुंभ	९ भाग
कर्णिका	७ भाग	कणी	७ भाग
ग्रासपट्टी	७ भाग		
एकूय	२३ भाग	एकूय	१६ भाग

कामदपीठ किंवा कणिपीठावरती देवालयाच्या बाजूस परस्परांससमोर अशी हर्तीची जोडी कोरली तर गजधर ते नरधर हे धरविभाग ठेवलेल्या अधिष्ठानाइतके पुण्य मिळते. याचे उदाहरण नाशिक येथील काळ्या रामाच्या मंदिरात बघावयास मिळते.

या निरनिराळ्या धरविभागांच्या निर्गमनाची (off-set) माहिती अपराजितपृच्छांत दिली आहे. सर्वात वरचा जो नरपीठाचा विभाग आहे त्याच्या बाहेर त्याच्या खाली असलेल्या अश्वपीठाचे निर्गमन दोन भाग असते. गजपीठाचे अश्वपीठापासून निर्गमन तीन भाग, गजपीठापासून ग्रासपट्टीचे निर्गमन चार भाग, कणीचे ग्रासपट्टीपासून निर्गमन ३ १/२ भाग व जाड्यकुंभाचे कणीच्या बाहेर निर्गमन पाच भाग असते. आकृती १ वरून या निर्गमनांची कल्पना येऊ शकेल.

उत्तर भारतीय देवालयांना या प्रकारचे अधिष्ठान असतेच पण दक्षिण भारतीय शैलीच्या देवालयांना असते तसेही अधिष्ठान असते. आकृती २ मध्ये या अधिष्ठानांचे धरविभाग चित्रित केले आहेत.

स्तंभवर्ग :- अधिष्ठानाच्या वर खांबांच्या स्थैर्यावर प्रासादाचा डोलारा उभा असतो. यात एक गोष्ट लक्षात ठेवावयास हवी की देवालयाच्या गर्भगृहात खांब नसतात. खांब सभामंडप, गूढमंडप तसेच मुख अथवा अर्धमंडपांत असतात. खांब अनेक आकारांचे असतात. त्यांच्यावर अनेक प्रकारच्या सुरुचिपूर्ण नक्षी कोरलेल्या असून काही खांबांच्या उंचीच्या मध्यभागी म्हणजे नेत्रपातळीवर (eye-level) उत्कृष्ट मूर्तिकाम केलेले असते. या देवादिकांच्या, राम, कृष्ण, नृसिंह, वगैरेंच्या मूर्ती असून देवांच्या चरित्रातील नाट्यपूर्ण प्रसंग देखील तेथे कोरलेले असतात. हिरण्यकशिपूचे पोट नृसिंह फाडतो आहे किंवा महिषासुर मर्दिनी अथवा रामरावण युद्ध दाखविलेले असतात. देवालयातील सर्वात सुंदर दालन म्हणजे गूढमंडप आणि या गूढमंडपाचे सौंदर्य वाढविण्यास

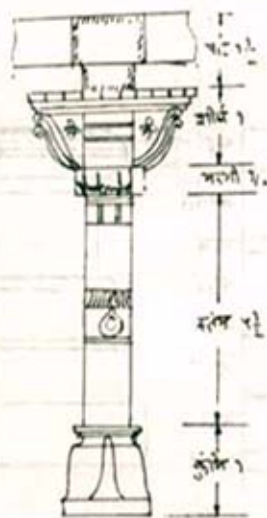
अ) मध्यप्रदेशातील देवालये   आ) अजिंठा, वेरूळ, कान्हेरी येथील लेणी   इ) काश्मीरमधील देवालये
आकृती २ - उत्तर भारतीय देवालयांचे दक्षिण भारतीय शैलीच्या देवालयांप्रमाणे असलेले अधिष्ठानांचे प्रकार

मदत होते ती त्यातील खांबांची तसेच कुडस्तभाची म्हणजेच भिंतीतील खांबांची. तेव्हा देवालयाची पाहणी करताना खांबांचे बारीक निरीक्षण करणे आवश्यक ठरते.

नागर प्रासादातील खांबांची रंदी प्रासादाच्या रंदीच्या $\frac{1}{11}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{9}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{7}$, $\frac{1}{6}$ किंवा $\frac{1}{5}$ असावी असे अपराजितपृच्छात म्हटले आहे. खांबांची उंची भिंतीच्या उंचीवर अवलंबून असते. दीपार्णवाप्रमाणे प्रासादाच्या रंदीच्या $\frac{1}{11}$ रंदीचा खांब श्रेष्ठ प्रकारचा असतो. $\frac{1}{11}$ व $\frac{1}{10}$ रंदीचे खांब अनुक्रमे मध्यम व कनिष्ठ प्रकारचे समजतात. खांब भक्कम असावेत, मात्र त्यांनी मंडपाची जागाही फार अडवू नये असा दृष्टिकोन तेथे अविलंबिलेला असतो. प्रासादाची रंदी व खांबांची रंदी यांचे माप कोष्ठक ५ मध्ये दिले आहे.

नागर प्रकाराच्या देवालयांतील खांबांचे कुंभ, खांब, भरणी, शीर्ष व फलिका असे अवयव असतात. खांबाच्या एकूण उंचीचे नऊ भाग केले असता सगळ्यात खाली एक भाग उंचीचा कुंभ असतो, त्याच्यावर खांब सहा भाग उंचीचा, मग $\frac{1}{5}$ भाग भरणी, $\frac{1}{5}$ भाग शीर्ष व एक भागाची फलिका असते.

आकृती ३- खांबाचे अवयव

कोष्ठक ५

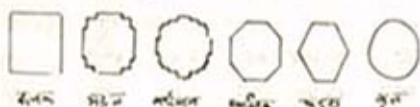
प्रासादाची रंदी व खांबाची रंदी यांची मापे.

प्रासादाची रंदी हात	खांबाची रंदी हात	शेरा अंगुले	
१	०	४	
२	०	७	
३	०	९	
४	१	१२	प्रासादाची रंदी एक हाताने वाढविल्यास खांबाची रंदी $१ \frac{1}{5}$ अंगुलांनी वाढते.
५	१	$१३ \frac{1}{2}$	
१२	१	०	प्रासादाची रंदी एक हाताने वाढविल्यास खांबाची रंदी १ अंगुलाने वाढते.
१३	१	०	
३०	१	१८	प्रासादाची रंदी एक हाताने वाढविल्यास खांबाची रंदी १ अंगुलाने वाढते.
३१	१	$१८ \frac{1}{2}$	
५०	२	४	प्रासादाची रंदी एक हाताने वाढविल्यास खांबाची रंदी $\frac{1}{5}$ अंगुलाने वाढते.

येथे प्रासादाची रंदी जशी वाढत जाते तशी खांबाची रंदी कमी कमी वाढत जाताना दिसते आणि ते योग्यच आहे कारण प्रासादाची रंदी वाढली म्हणजे खांबांची संख्या देखील वाढते. शिल्पशास्त्राच्या ग्रंथांत नियम दिला आहे की खांबांमधील कमीत कमी अंतर दोन हात (१ मी.) असावे. हे अंतर सहा अंगुलांनी (१२ सें.मी.) वाढवीत जास्तीत जास्त चार हात (२ मी.) असू शकते. प्रासाद, मठ, मंदिर इत्यादी खांबांशिवाय बांधू नयेत असा खांबांचे महत्त्व सांगणारा नियमही दिला आहे. मंडपांमधील खांबांची संख्या नेहमीच सम असली पाहिजे. खांबांची संख्या कधीही विषम असू नये. हा नियम फार महत्त्वाचा आहे व तो बहुतेक सर्व शिल्पशास्त्रावरील, उत्तर भारतीय व दक्षिण भारतीय शैली वर्णन करणाऱ्या, ग्रंथांत आढळून येतो. याशिवाय खांबांच्या रचनेसंबंधी नियम आहे की मजले असलेल्या मंडपांत वरच्या मजल्यावरील खांब खालच्या मजल्यावरील खांबावरच असावयास हवा, तसेच तो खालच्या

मजल्यावरील दरवाजाच्या किंवा तुळईच्या मध्यभागी असता कामा नये. खालच्या मजल्याच्या दरवाजाच्या मध्यभागी वरच्या मजल्यावरील खांब ठेवल्यास त्या खांबावर येणारा सर्व भार दरवाजाच्या उतरंगावर म्हणजेच तुळईवर येईल. कोठल्याही वास्तूचा दरवाजा हा तिचा सर्वांत कमकुवत भाग असतो. तेव्हा हा नियम संरचनात्मकशास्त्रदृष्ट्या योग्यच आहे.

खांबांचे प्रकार :- हे त्यांच्या आकारानुसार होतात. दीपार्णव व अपराजितपृच्छा या उत्तर भारतीय शिल्पशैलीवरील ग्रंथांत खांबांचे त्यांच्या आकारानुसार पाच प्रमुख प्रकार सांगितले आहेत. चौरस आकाराच्या खांबाला 'रुचक' म्हणतात. नाशिक, अजिंठा येथील लेण्यांत या प्रकारचे खांब आढळतात. खांबास सहा कोन असल्यास त्यास 'षडस' व आठ कोन असल्यास 'अष्टाश्र' किंवा 'स्वस्तिक' म्हणतात. ज्या चौरस खांबास भद्र असतात त्यास 'भद्रक' व भद्र आणि प्रतिभद्र असलेल्या खांबास 'वर्धमान' म्हणतात. वर्तुळाकार खांब हाही एक खांबाचा प्रकार आहे. मात्र उत्तर भारतीय देवालयांत त्यांचा उपयोग कथितच केला जातो. आकृती ४ मध्ये या सहाही प्रकारच्या खांबांचे आकार दिले आहेत.

आकृती ४ - खांबांचे प्रकार

खांबांचे अनेक प्रकार आहेत पण त्याचे वर्णन येथे देत नाही. शिवाय शिल्पशास्त्रविषयक ग्रंथांत वर दिल्याहून खांबांची अधिक माहिती दिलेली नसते. समरंगणसूत्रधार या भोजराजाने लिहिलेल्या ग्रंथात खांबांच्या अलंकरणासंबंधी काही माहिती दिली आहे पण ती समजावयास अवघड आहे. याबाबतीत उत्तम मार्ग म्हणजे जेव्हा देवालयाला भेट दिली जाते तेव्हा समजसपणे व सूक्ष्मरीत्या खांबांचे निरीक्षण करणे हाच होय.

प्रासादाची भिंत :- देवालयाच्या भिंतीला उतर भारतीय शैलीच्या वास्तुशास्त्राच्या पुस्तकांत 'मंडोवर' म्हणतात. भिंतीची मर्यादा सांगितली आहे. अधिष्ठानाच्या सर्वांत वरच्या धरविभागापासून प्रस्तरापर्यंत म्हणजेच कूटछाट्यापर्यंत भिंत असते. भिंती दगडांच्या, विटांच्या, मातीच्या वा लाकडाच्या फळ्यांच्या बनवितात. भिंतीची जाडी प्रासादाच्या रंदीवरून व भिंत ज्या पदार्थाची, दगड, वीट, बांधलेली असते त्यावर अवलंबून असते. भिंत जर दगडांनी बांधलेली असेल तर तिची जाडी प्रासादाच्या रंदीच्या $\frac{1}{4}$ ठेवतात व भिंत जर विटांची असेल तर तिची जाडी प्रासादाच्या रंदीच्या $\frac{1}{2}$ असते. काही दुसऱ्या शिल्पशास्त्राच्या ग्रंथानुसार (अपराजितपृच्छा) दगडाची भिंत प्रासादाच्या रंदीच्या $\frac{1}{4}$ व विटांची भिंत $\frac{1}{2}$ किंवा $\frac{1}{3}$ जाड असावी. अग्निपुराण, गरुडपुराण, इत्यादी पुराणांच्या मताने भिंतीची जाडी प्रासादाच्या रंदीच्या $\frac{1}{4}$ असावी. ही भिंतीची जाडी ज्या देवालयाला प्रदक्षिणामार्ग नसतो (निरंधार प्रासाद) त्यांच्याबाबत दिली आहे. सांधार म्हणजे प्रदक्षिणामार्ग असलेल्या प्रासादाच्या भिंतीची जाडी प्रासादाच्या रंदीच्या $\frac{1}{4}$ असावी. म्हणजे प्रदक्षिणामार्गाच्या आतल्या -बाहेरच्या बाजूंना प्रत्येक भिंतीची जाडी प्रासादाच्या रंदीच्या $\frac{1}{4}$ असावी.

गरुडपुराण व मत्स्यपुराण यांच्या मताने भिंतीची उंची त्यांच्या जाडीच्या दुप्पट असते. शिल्पशास्त्रावरील ग्रंथांत नागर प्रकारच्या प्रासादाच्या भिंतीची उंची प्रासादाच्या रंदीवर अवलंबून असते असे सांगितले आहे. याबाबत दोन नियम दिले आहेत त्यानुसार भिंतीच्या उंचीची माहिती कोष्ठके ६ व ७ मध्ये दिली आहे.

कोष्ठक ६

प्रासादाची रंदी व मंडोवराची उंची यांचा संबंध
(प्रासादमण्डन ३.१५)

प्रासादाची रंदी हात	मंडोवराची उंची हात + अंगुले	सूत्र
१	१ ०	-
२	२ ९	-
५	५ ३	-

प्रासादाची मंडोवराची उंची			सूत्र
हस्त	हात + अंगुले		
६	५	१५	प्रासादाची रुंदी = (५ + ४) हात मंडोवराची उंची = (५ हात + १५ अंगुले)
१०	८	३	
११	८	१५	प्रासादाची रुंदी = (१० + ४) हात मंडोवराची उंची = (८ हात + ३ अंगुले + १२ अंगुले)
३०	१८	१५	
३१	१९	०	प्रासादाची रुंदी = (३० + ४) हात मंडोवराची उंची = (१८ हात + १५ अंगुले + ९ अंगुले)
५०	२७	३	

सूत्राचा उपयोग - समजा प्रासादाची उंची १५ हात आहे तर ४ = १५ - १० = ५ हात
मंडोवराची उंची = ८ हात + ३ अंगुले + १२ अंगुले = १० हात + १५ अंगुले. (२४ अंगुले = १ हात)

कोष्टक ७

प्रासादाची रुंदी व मंडोवराची उंची यांचा संबंध
(प्रासादमण्डन १७-१८)

प्रासादाची मंडोवराची उंची			सूत्र
हस्त	हात + अंगुले		
१	१	०	प्रासादाची रुंदी = (५ + ४) हात मंडोवराची उंची = (५ + १/४) हात
५	५	०	
६	५	१२	प्रासादाची रुंदी = (३० + ४) हात मंडोवराची उंची = (१७ हात + १२ अंगुले + ९ अंगुले)
३०	१७	१२	
३१	१७	०	
५०	२७	३	

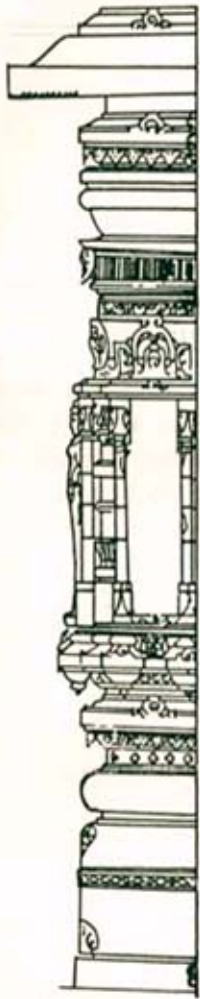
मंडोवराचे धरविभाग :- मंडोवराचे धरविभागांनी अनेक प्रकार होतात. हे प्रकार धरविभागांच्या परस्परांच्या निरनिराळ्या उंचीचे होतात. त्यापैकी फक्त दोन प्रकारांची माहिती येथे दिली आहे.

वरील प्रकारच्या मंडोवरात जंभेचा एकच धरविभाग दिला आहे. या जंभे विभागांत अनेक मूर्ती कोरलेल्या असतात. मेरुमंडोवर म्हणून भिंतीचा जो प्रकार आहे त्यांत जंभे दोन किंवा तीन असतात. त्यातील खालच्या जंभेची उंची जास्त असून वरच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या जंभेची उंची उस्तोस्तर कमी असते. दोन्ही अथवा तिन्ही जंभेांवर मूर्तिशिल्प कोरलेले असते. सर्वसाधारणपणे खालच्या जंभेतील मूर्ती उभ्या असून वरच्या जंभेतील मूर्ती बसलेल्या दाखवितात.

कोष्टक ८

मंडोवरांचे धरविभाग व त्यांचे परस्परांशी प्रमाण

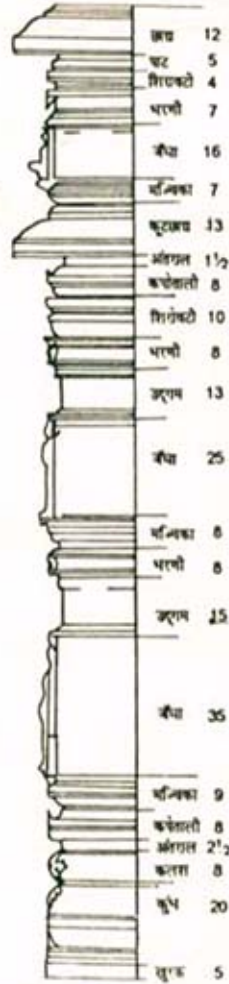
प्रकार १	प्रकार २	मेरुमंडोवर
रुद्रा ५ भाग	रुद्रा १ भाग	रुद्रा ५ भाग
कुंभ २० भाग	कुंभ ३ भाग	कुंभ २० भाग
कलशा ८ भाग	कलशा १ १/४ भाग	कलशा ८ भाग
अंतराल २ १/४ भाग	अंतराल १ भाग	मंडिक ९ भाग
करोतिक ८ भाग	करोतिक १ १/४ भाग	जंभे ३५ भाग
मंत्र ९ भाग	मंडिक १ १/४ भाग	उदगम १५ भाग
जंभे ३५ भाग	जंभे ८ भाग	भरणी ८ भाग
उदगम १५ भाग	उदगम ३ भाग	मंडिक ८ भाग
भरणी ८ भाग	भरणी १ १/४ भाग	जंभे २५ भाग
शिरावटी १० भाग		भरणी ८ भाग
करोतिक ८ भाग	करोतिक १ १/४ भाग	करोतिक ८ भाग
अंतराल २ १/४ भाग	अंतराल १ १/४ भाग	अंतराल २ १/४ भाग
छाद्य १३ भाग	छाद्य २ १/४ भाग	कूटछाद्य १३ भाग
एकूण १४४ भाग	एकूण २७ भाग	मंडिक ७ भाग
		जंभे १६ भाग
		भरणी ७ भाग
		शिरावटी ४ भाग
		पाट ५ भाग
		छाद्य १२ भाग
		एकूण २३६ भाग

कूटखण्ड	13
कूटशालि	8
पट्ट	5
शिखण्डी	5
भारती	8
उद्गम	15
जंघा	35
मण्डिका	9
कूटशालि	8
शिखण्डी	2½
कलशा	8
कुंभ	20

आकृती ५ - नागर प्रासादाच्या मंडोवराचे धरविभाग

आकृती ५ व ६ मध्ये अनुक्रमे मंडोवराचे प्रकार १ व मेरुमंडोवराचे धरविभाग दाखविले आहेत. नाशिक येथील काळ्यारामाच्या तसेच नारोशंकराच्या देवालयांच्या भिंती याप्रमाणे बांधलेल्या आहेत. मात्र तेथील जंघा विभागांत मूर्तिशिल्प नाही. मराठवाड्यातील औंढ्यानागनाथ देवालयाची भिंत मेरुमंडोवरप्रकारची असून तिला दोन जंघा आहेत. दोन्ही जंघांवर उत्कृष्ट मूर्तिशिल्प आहे.

जंघा	12
पट्ट	5
शिखण्डी	4
भारती	7
जंघा	16
मण्डिका	7
कूटखण्ड	13
शिखण्डी	1½
कूटशालि	8
शिखण्डी	10
भारती	8
उद्गम	13
जंघा	25
मण्डिका	8
भारती	8
उद्गम	15
जंघा	35
मण्डिका	9
कूटशालि	8
शिखण्डी	2½
कलशा	8
कुंभ	20
कुंभ	5

आकृती ६ - मंडोवराचे धरविभाग (अपराजितपृच्छावरून)

अधिष्ठान व स्तंभ, भिंती यांची माहिती येथे दिली आहे. नागर प्रकारच्या प्रासादाचे शिखर, ग्रीवा, आमलसार व कलशा यांची माहिती पुढील लेखात दिली जाईल.

• • •

With

Best

Compliments

From

A

WELL WISHER

एककालिकता - एक वैश्विक तत्त्व ?

श्री. धुं. ह. बेडेकर

निसर्गातील घटनांविषयीची मानवाची जिज्ञासा आणि या घटनांचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करून त्याचे वैज्ञानिक दृष्ट्या स्पष्टीकरण देण्याचे शास्त्रज्ञांचे प्रयत्न सतत चालू असतात. वैज्ञानिक क्षेत्रातील लक्षणीय प्रगतीबरोबर विविध भौतिक शास्त्रांची नवीनवीन दालने खुली झाली त्यामुळे विश्वातील घडामोडींच्या मुळाशी असलेल्या कार्यकारणसंबंधाची शास्त्रज्ञांनी आपल्याला ओळख करून दिली. थोर विचारवंत, तज्ज्ञ ह्यांची सत्यशोधक अशी श्रेष्ठ परंपरा आपल्याला लाभली आहे. त्यांनी केलेल्या निरीक्षण, परीक्षण आणि प्रदीर्घ चिंतन यांचा मधितार्थ असा की सृष्टीत काही शाश्वत नियम आहेत. त्यांच्या आधारे निसर्गात घटना घडत असतात. ह्या सर्व घटना परस्परांशी संबद्ध असून त्या निसर्गनियमानुसार घडत असतात. निसर्गाला कोणत्याही प्रकारची स्वैरता अथवा अव्यवस्था खपत नाही. विश्वातील वस्तुमात्र आंतरिक सहसंबंधाने एकदुसऱ्याशी संलग्न झालेले असतात. विश्वात एकाच वेळी अनेक घटना घडत असतात. तथापि समानधर्मी घटक एकत्रित ठेवण्याची प्रक्रियाही चालूच असते. साहजिकच मनांत विचार येतो की एखादी घटना बरकरणी अनपेक्षित वाटली तरी ती अर्थपूर्ण असू शकते.

पाश्चात्य देशांतील विचारवंतांनी तसेच थोर शास्त्रज्ञांनी विश्वात घडणाऱ्या घटनांच्या कारणासंबंधीचे सिद्धांत प्रस्तुत केले आहेत. ग्रीक तत्त्वचिंतक हिपोक्रेटीस यांनी म्हटले होते 'सहकंपन हे विश्वव्यापी तत्त्व आहे.' हिपोक्रेटीसच्या कालानंतर म्हणजे सुमारे इ.स. १९१९ साली ऑस्ट्रियन प्राणिशास्त्रज्ञ काम्मेरेर (Kammerer) ह्यांनी असे म्हटले होते की, विश्वात घडत असलेल्या घटनांच्या कारणतत्त्वा (causal) बरोबरीने एक वेगळे (acausal) तत्त्वही असते. त्यांच्या म्हणण्यानुसार हे वेगळे तत्त्व व गुरुत्वाकर्षणतत्त्व ह्या दोहोंमध्ये काही बाबतीत साम्य असले तरी काही फरकही आहे. तो फरक असा की गुरुत्वाकर्षणाचा प्रभाव विश्वातील वस्तुमात्रांवर पडतो. परंतु कारणतत्त्वाहून भिन्न असलेल्या वेगळ्या तत्त्वाचे (acausal) वैशिष्ट्य असे

की ज्या वस्तूत एकमेकींशी नैसर्गिक आंतरिक समानता असते अशाच वस्तूंवर ह्या वेगळ्या तत्त्वाचा प्रभाव असतो.

त्यानंतर इ.स. १९५२ साली कार्ल युंग (Carl Jung) ह्यांनी एककालिकता अथवा एकसमयता (Synchronicity) तत्त्व प्रतिपादन केले. ह्या तत्त्वानुसार 'कोणतेही भौतिक कारण नसताना, जेव्हा एक किंवा अधिक अर्थपूर्ण घटना अनपेक्षितपणे घडतात तेव्हा त्या घटनांच्या मुळाशी एक अकारणतत्त्व (acausal) असते. कारण तत्त्वाच्या आधारे शास्त्रीय स्पष्टीकरण दिली जाते. अकारणतत्त्वाच्या (acausal) आधारे दिले जाणारे स्पष्टीकरण त्याच तोलाचे असते. *

कांटम धिअरीचे एक पुरस्कर्ते Wolfgang Pauli व Carl Jung या दोघांनी नंतर 'Synchronicity' नांवाचा एक प्रबंध प्रसिद्ध केला. पुढे इ.स. १९५७ पिकोडोला मिरांडोला (Picodella Mirandola) ह्यांनी Carl Jung ह्यांचा 'एकसमय' सिद्धांत स्वरूपांत मांडला. तो असा : विश्वात प्रत्येक वस्तू स्वयंपूर्ण, स्वतंत्र असली तरी सुद्धा इतर वस्तुमात्रांशी तिचा आंतरिक संबंध असल्यामुळे हे अखिल विश्व एकतत्त्वात्मक आहे.

'योगायोगाने' घडणाऱ्या अशा अर्थपूर्ण घटनांचा अनुभव बऱ्याच जणांना आलेला असतो, व अशी मंडळी त्यांचे अनुभव इतरांना सांगत असतात. इतरे जनांप्रमाणेच विचारवंत व शास्त्रज्ञ यांनाही अशा प्रकारचे अनुभव येत असावेत. परंतु स्वतःची सामाजिक प्रतिष्ठा व वैज्ञानिक क्षेत्रातील आपली श्रेष्ठता ह्यांमुळे ही मंडळी स्वतःचा अनुभव त्यांना संकोच वाटतो म्हणून प्रगट करित नाहीत. ह्याउलट अनेक नामवंत शास्त्रज्ञांनी मात्र 'एकसमयता तत्त्वाला' दुजोरा दिला असल्याचे आढळते.

ह्या वस्तुस्थितीवरून असे वाटते की 'योगायोगाने' (Bycoincidence) घडणाऱ्या घटनांची, संगतवार, सविस्तर टिपणे, जिज्ञासू संशोधकांना त्यांच्या शोधकार्यात उपयुक्त ठरू शकतील.

अनपेक्षितपणे घडणाऱ्या परंतु अर्धपूर्ण असणाऱ्या ह्या घटना, हा केवळ कुतूहलाचा विषय म्हणून साधाणतः पाहिले जाते. वास्तविक, अशा घटना सार्वत्रिक स्वरूपाच्या असतात - म्हणजे सर्व देशांत अशा घटना घडत असल्याचे आपण ऐकतो, वाचतो. तथापि ह्या घटना घडण्यामागे एक वैश्विक तत्त्व असू शकेल काय, हा महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. वैश्विक तत्त्वामुळे घडणाऱ्या अर्धपूर्ण घटना केवळ योगायोग म्हणून गणल्या जात असल्याचे दिसले, तरी त्या घडण्यामागे दैव किंवा नशीब असावे हा गैरसमज मात्र करून घेऊ नये. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या अभ्यासाने हा गैरसमज दूर होणे शक्य आहे. कार्ल युंग एककालिकता तत्त्व विचारार्ह आहे हे दर्शविणारी तीन उदाहरणे खाली दिली आहेत.

प्रस्तुत लेखकाला इ.स. १९४२ साली, पुणे येथे संरक्षण मंत्रालयाच्या स्फोटक पदार्थ परीक्षण विभागात नोकरी लागली. काही महिन्यांनंतर इन्स्पेक्शनच्या कामासाठी लाहोरला जावे लागले. मित्रमंडळींनी लाहोरच्या महाराष्ट्रमंडळाबद्दल माहिती सांगितली. श्री. नरेंद्र सिंग नावाचे एक पंजाबी अधिकारी होते त्यांना भेटलो. त्यांच्या ओळखीचे श्री. लाला किशोरीलाल नावाचे व्यापारी लाहोरला होते, परंतु बऱ्याच वर्षांत त्या दोघांची गाठभेट झाली नव्हती. प्रस्तुत लेखकाच्या विनंतीवरून श्री. नरेंद्र सिंग ह्यांनी श्री. लाला किशोरीलाल ह्यांच्या नावे एका पाकिटात चिठ्ठी दिली. प्रस्तुत लेखक फ्रँटियर मेलने लाहोरला जाणार होते. प्रवासाच्या तारखेआधी एकदोन दिवस इन्दीरला थांबून, प्रवासाच्या तारखेच्या दुपारी ४ वा. फ्रँटियर मेल मध्ये चढलो. डब्यात, स्वतः लेखक व एक पंजाबी कुटुंब एवढेच प्रवासी होते. मी स्वस्थ बसून, कुठे उतरावयाचे, कुणाकडे रहावयाचे वगैरे विचार करीत होतो. थोड्या वेळाने ते पंजाबी गृहस्थ माझ्या जवळ येऊन बसले. हिन्दीत मला म्हणाले, 'तु काही खाळे वगैरे नाहीस. संध्याकाळी सातच्या सुमारास दिल्ली स्टेशन येईल. आमच्या बरोबर तुलाही जेवणाचे ताट मागवतो, कारण नंतर सकाळी लाहोरला पोहोचेपर्यंत काही मिळणार नाही. जेवणानंतर त्यांनी माझे नाव, मी काय करतो वगैरे चौकशी केली.'

खडकीच्या दारुगोळ्याच्या कारखान्याच्या आवारात प्रयोगशाळा आहे तेथे मी काम करतो असे

सांगितले. मी 'खडकी' हे नांव सांगताच, ते गृहस्थ म्हणाले, 'माझा एक मित्र खडकीच्या फॅक्टरीत काम करीत होता, परंतु खूप वर्षांत आमची गाठभेट नाही.' मी साहजिकच विचारले, 'आपले नाव काय?' ते गृहस्थ म्हणाले 'नरेंद्र सिंग' नरेंद्र सिंग नांव ऐकताच मला आश्चर्य वाटले. बंगेतून मी पाकीट काढले व त्या गृहस्थांना विचारले, आपले नांव काय? ते म्हणाले, 'लाला किशोरलाल.' पाकीट त्यांना दिले. ते त्यांच्याच करता होते. माझ्या आनंदाला व त्यांच्या आश्चर्याला पारावार नव्हता.

लाहोरला पोहोचल्यावर त्यांनी मला महाराष्ट्रमंडळात पोहोचवले. लाहोरच्या वास्तव्यात मी आवर्जून माल रोडवरील श्री. लाला किशोरीलाल ह्यांच्या घड्याळ्याच्या दुकानात जाऊन त्यांना भेटत असे.

योगायोगाने झालेली ही गाठभेट माझ्या कायम स्मरणात राहिली आहे अनपेक्षितपणे आम्ही दोघे एकाच डब्यात प्रवास करणे, ओळखीसाठी म्हणून दिलेले पाकीट त्यांच्याच नावाचे असणे हा केवळ योगायोग, की अर्धपूर्ण घटना?

डॉ. जेम्स मॅकहार्ग (Dr. James F. Mc Harg) ह्यांनी एका मनोवैकृतिक (psychopathological) घटनेबद्दल नमूद केलेला वृत्तांत असा: एका ५८ वर्षे वयाच्या मनोरुग्ण स्त्रीला सतत एकू येणाऱ्या आवाजामुळे वाटत असे की एक किडा तिचा डावा कान कुरडतो आणि तो मेंदूकडे जाण्याचा प्रयत्न करतो. त्याच गावात राहणारा, तिला एक धाकटा भाऊ होता. परंतु ती दोघे एकमेकांना बरीच वर्षे पाखी झालेली होती व परस्परांना भेटण्याचा प्रश्नच नव्हता. ज्यावेळी स्त्रीला कानाच्या विकारासंबंधी भास होऊ लागले, त्याच सुमारास धाकटा भाऊ डॉ. मॅकहार्ग ह्यांच्याकडे डाव्या कानाच्या उपचारासाठी (acoustic neurinoma) येत असे.

वेळोवेळी न्यूरोसर्जन आणि अन्य डॉक्टरांनी त्या दोघांची केलेली चिकित्सालयीन टिपणे स्वतंत्रपणे ठेवली होती. ह्या टिपणांचा काळजीपूर्वक अभ्यास केल्यावर डॉ. मॅकहार्ग ह्यांना आढळून आले की, भावाच्या डाव्या कानात ज्या सुमारास मासाचा छोटसा गोळा वाढण्यास सुरवात झाली होती जवळजवळ त्याच सुमारास त्या मनोरुग्ण

बहिणीला तिच्या डाव्या कानात किडा कुरतडत असल्याचा भास होण्यास सुरुवात झाली होती. हा भास दिवसेदिवस वाढतच होता.

पुढे काही दिवसांनी भावाला त्याच्या उजव्या कानात काही चमत्कारिक आवाज ऐकू येऊ लागले. भावाबहिणींना कानाचे आजार होण्यापूर्वीच्या चिकित्सालयीन टिपणाचा अभ्यास करता डॉ. मॅकहार्ग ह्यांना असे आढळून आले की ज्यावेळी बहिणीला वाटत होते की तिच्या खोकल्याद्वारे किडा बाहेर पडत आहे, नेमक्या त्याच वेळी भावाला ब्रॉकायटिसचा आजार उद्भवला होता व त्याच्या घरातून बेडके बाहेर पडत होते. डॉक्टरां उपचारानंतर भावाचा आजार बरा झाला व तिकडे बहिणीला सतत होणाऱ्या भासाचे प्रमाणही कमी झाले.

ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता, बहिणीला कोणतीही पूर्वकल्पना नसताना एकाच वेळी कानाच्या आजाराचा प्रादुर्भाव होणे ही घटना डॉ. मॅकहार्ग ह्यांना मोठी लक्षणीय वाटली. ती अर्थपूर्ण होती. त्यांच्या ह्या विचाराला पुष्टी देणारी आणखी एक महत्त्वाची नोंद त्या टिपणांत होती ती अशी की अगदी सुरुवातीला बहिणीला एकसारखे असे वाटत असे की काही दुष्ट शक्ती तिच्या घराचा ताबा घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. ह्या भीतीच्यापोटी तिला भास-भ्रम होण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली होती. भावाच्या बाबतीत मात्र अशी भीती वगैरे वाटल्याची काहीही नोंद नव्हती. याचाच अर्थ असा की टिपणांतील हा महत्त्वपूर्ण पुरावा व्यक्तिनिरपेक्ष असल्यामुळे तो वस्तुनिष्ठ (objective) आहे. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारच्या मानस संक्रमणाचा प्रश्नच येत नाही, हे स्पष्टपणे दिसते.

ह्या अर्थपूर्ण घटनेच्या मुळाशी एककालिकता (Synchronicity) तत्त्व असू शकेल काय असा विचार डॉ. मॅकहार्ग ह्यांच्या मनांत आला.

पुण्याच्या याज्ञवल्क्य आश्रमात प्रा. व.वि. अकोलकर ह्यांच्या परामानसशास्त्र ह्या ग्रंथाला पारितोषिक प्रदान करण्याचा समारंभ मुंबई उच्च न्यायालयाचे निवृत्त सरन्यायाधीश श्री. बी. एन. देशमुख ह्यांच्या हस्ते संपन्न झाला. अध्यक्षीय भाषणांत, न्यायमूर्तींनी निःसंकोचपणे मोकळेपणाने त्यांचे स्वतःचे कांही अनुभव सांगितले.

विचारवंतांचे स्वतःचे अनुभव महत्त्वाचे असतात. त्या अनुभवांपैकी एक अनुभव एककालिकता ह्या संदर्भात उल्लेखनीय आहे, तो असा : * “ आम्ही मेच्या सुट्टीत पंचमढी ह्या हिल स्टेशनला गेलो होतो... शरयूने सतार शिकवण्यास सुरुवात केली होती ... रेडियो आर्टिस्ट पुजारी ह्यांची शिकवणी सुरु केली ... आम्ही पंचमढीला सुमारे १५ दिवस होतो ... त्या वास्तव्यात तीन वेळां शरयूची सतार तुटली असे स्वप्न पडले व तिसऱ्या स्वप्नात सतारीचे तुकडे तुकडे दिसले ... आम्ही परत आल्यावर शिपायाने पुजारी गुरुजींचे निधन झाल्याची बातमी दिली... या स्वप्नाचा उल्लेख वादग्रस्त ठरू शकेल.”

सौ. शरयू देशमुखांच्या सतारीविषयी पडलेले स्वप्न एकतर दूरवस्तुसंवेदनात्मक (clairvoyance) अथवा पूर्वज्ञानसंवेदनात्मक (Precognition) असू शकेल. अर्थात ती स्वप्नांची परामानसशास्त्रीय बाजू म्हणता येईल. तथापि सतारीचे तुकडे तुकडे होणे हे स्वप्न आणि त्याच दिवशी सतार शिक्षक श्रीयुत पुजारी ह्यांचे निधन होणे हा योगायोग अर्थपूर्ण म्हणावा लागतो.

तळदीप :

* Jung 1952 The Simultaneous occurrence of two or more meaningfully but not causally connected events. The acausal factor behind such events is said to be equal in rank to causality as principle of explanation.

* न्यायनिष्ठेचा नंदादीप - लेखक-बालकृष्ण नरहर देशमुख - पृष्ठ क्रमांक ५६

संदर्भ : Research in Parapsychology, 1972.

• • •

With Best Compliments From

M/s. ABLE CORPORATION

Dadar, Mumbai - 400 014.

With Best Compliments

From

LASER STAINLESS BLADES

A

MALHOTRA

QUALITY PRODUCT

भारतीय मल्लांची मल्लपुराणांतर्गत प्राचीन व्यायामप्रणाली

श्री. मन्मथम. धरोटे

प्रस्तावना :

भक्तम संशोधनाचा पाया असल्याखेरीज कोणतेही क्षेत्र अधवा व्यवसाय आज प्रगती करू शकत नाही. शारीरिक शिक्षण व क्रीडा हे क्षेत्रही याला अपवाद ठरत नाही. या क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविधयोगी व भरपूर संशोधन होत असले तरी भारतात त्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे. हेही संशोधन एम्.फिल. व पीएच्. डी पदवी मिळविण्यापुरतेच आहे. या संशोधनात ऐतिहासिक व वाङ्मयीन संशोधन अभावानेच दिसून येते.

भारतीय अस्मिता जागृत ठेवण्याच्या दृष्टीने भारतीयांच्या व्यायामक्षेत्रातील वैशिष्ट्यांचा व प्रगतीचा मागोवा घेणे, व या क्षेत्रातील तज्ज्ञांचे लक्ष त्याकडे वेधणे आवश्यक आहे.

आधुनिक व्यायामप्रणाली व प्राचीन भारतीय व्यायामप्रणाली यांच्या तुलनात्मक अभ्यासाची गरज आहे. व्यायामाच्या संकल्पनेपासून तो त्याचे विविध प्रकार, त्यांची एकमेकांशी सांगड, दिनचर्या, प्रकृतीनुसार आवश्यक बदल, उद्दिष्टानुसार त्यात फेरफार, त्यातील मनोकायिक साहचर्य आदि बाबींचे प्राचीन परंपरेच्या संदर्भात नव्याने चिंतन करणे आवश्यक आहे.

सदर निबंधात 'मल्लपुराण' या १७व्या शतकात लिहिल्या गेलेल्या प्राचीन ग्रंथाच्या आधारे मल्लविद्येशी संबंधित कांही महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकण्यात येत आहे.

मल्लपुराणाचा परिचय :

भारतात पुराण हा वाङ्मयाचा महत्त्वाचा प्रकार मानण्यात आला आहे. त्याला पंचमवेद असेही म्हणतात. पुराणवाङ्मयात १८ महापुराणे व उपपुराणे यांची गणना होते. पुराणाची पाच लक्षणे सांगितली आहेत, ती अशी - सर्ग (उत्पत्ती), प्रतिसर्ग (प्रलय), वंश, मन्वन्तर (कालचक्र) आणि वंशानुचरित (राजघराण्याचा इतिहास). त्यात

निरनिराळ्या विषयांचा समावेश केलेला आढळतो. त्यातून धार्मिक, ऐतिहासिक आणि निरनिराळ्या जातींच्या उत्पत्ती-विषयी माहिती मिळते. मल्लपुराण हे अशाच प्रकारचे पुराण आहे. मान्य पुराणांच्या यादीत त्याचा उल्लेख नाही. परंतु त्यात व्यावसायिक (ज्येष्ठी) मल्लांच्या गुजराथ, राजस्थान, महाराष्ट्र, म्हैसूर आणि इतर प्रांतांत आढळणाऱ्या जमातीविषयी माहिती मिळते. गुजराथ हे त्या सर्वांचे उगमस्थान असल्याचा दावा करण्यात येतो व तेथील मोढेरा गावाशी संबंध जोडण्यात येतो.

मल्लपुराणाची माहिती भांडारकर प्राच्यविद्यासंस्था, पुणे येथे असलेले हस्तलिखित, व बडोदा येथून प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथावरून मिळते. मल्लपुराणाचा कर्ता कोण हे अज्ञात आहे. हस्तलिखिताच्या नोंदीवरून या ग्रंथाची प्रतिलिपी दुनिचंद्र नावाच्या गृहस्थाने सन १६७४ मध्ये केल्याचे समजते. हा ग्रंथ १७व्या शतकापूर्वी व १५ व्या शतकानंतर लिहिला गेला असावा असे दिसते. मल्लपुराण संस्कृत भाषेत असले तरी त्यात प्राकृत, लौकिक व अपभ्रंश शब्दांचा बराच भरणा आहे. यातील लौकिक शब्द, आणि मल्ल परिभाषा मध्ययुगीन गुजराधी आहे. यात कृष्णोपासनेवर बराच भर दिलेला दिसतो.

मल्लांचे वर्गीकरण :

मल्लपुराणात मल्लांचे विविध प्रकारे वर्गीकरण केलेले आढळते. ते त्यांच्या शारीरिक लक्षणांवरून व हातापायांच्या ताकदीवरून केलेले आहे. भरदार छाती, पिळदार दंड, रुंद खांदी, घट्ट कंबर व मुदूह गुडघे यांच्या आधारे हे वर्गीकरण आहे. जन्मजाती, वय, शरीराची ठेवण, विविध अवयवांची ताकद आणि प्रशिक्षण हेही वर्गीकरणाचे निकष होत. पारंपरिक वर्गीकरणात ज्येष्ठी व अंतरज्येष्ठी असे दोनच प्रकार आढळतात. त्याला 'मानसोद्भास' या मध्ययुगीन ग्रंथाचा आधार मिळतो.

मल्लशरीराचे वर्गीकरण ५ प्रकारे केलेले आहे.

- १) अस्थिसार २) मांससार ३) मेदसार ४) अस्थिमांससार
५) मेदास्थिसार

शेल्डनचे आधुनिक Body Types चे वर्गीकरण अशाच प्रकारचे आहे: Ectomorph, Mesomorph, Endomorph, Ectomesomorph, Endoectomorph.

मल्लचर्या :

आखाड्यात जाण्यापूर्वी मल्लने सकाळी उठून प्रातर्विधी आटोपून मुखमार्जन करून सकाळची प्रार्थना करावी. आखाड्यात आल्यानंतर त्याने प्रथम प्राणायाम करून भूमिवंदन करावे. नंतर शिखाबंधन, प्रदक्षिणा, मंत्रोच्चार व इष्टदेवतेला नमस्कार करून कच्छबंधन (लंगोट बांधणे) करावे. दंड धोपटावे, व नंतर सर्व मल्लानी भूमीस वंदन करून व आखाड्यातील थोडी माती अंगास लावून व्यायामास सुरवात करावी. तेथील मार्गदर्शकाला (Coach) मतिकार असे म्हटले आहे.

मल्लानी करावयाचे इंद्रियनिग्रह :

मल्लपुराणात इंद्रियनिग्रहाला 'संयम' असे म्हटले आहे. 'संयम' हा पारिभाषिक शब्द असून त्याचा अर्थ "नियंत्रण" असा होतो. योगशास्त्रातही हा शब्द रुढ असून त्याने आध्यात्मिकतेचा बोध होतो. यावरून मल्लांची व्यायामप्रणाली केवळ शारीरिक नसून तिला आध्यात्मिक अधिष्ठान असल्याचे सिद्ध होते. मल्लपुराणात सांगितलेले संयम पुढील प्रमाणे -

मन-संयम, वाक्-संयम, दृष्टि-संयम, वस्तु-संयम, मुख-संयम, वात-संयम, नीति-संयम, काम-संयम, कर्म-संयम, अपत्य-संयम, आहार-संयम, श्रम-संयम, श्वास-संयम, शयन-संयम, पान-संयम, निद्रा-संयम, सत्य-संयम, दान-संयम, धर्म-संयम, भव-संयम आणि माया-संयम. यांचे स्पष्टीकरण मात्र दिलेले नाही.

व्यायामांचे वर्गीकरण :

मल्लपुराणात व्यायामाला 'श्रम' असे पारिभाषिक नाव आहे. त्यांचे वर्गीकरण अल्पश्रम, अर्धश्रम, पूर्णश्रम व अतिश्रम असे केले आहे.

१६ प्रकारच्या श्रमांचे वर्णन यात आले असून ते प्रकार पुढीलप्रमाणे -

१) रंगश्रम :- कुमतीला रंगश्रम म्हटले असून त्याला सर्वाधिक श्रेष्ठत्व दिले आहे. त्यात धैर्य, ताकद, कौशल्य, आणि दमदारपणा (Stamina) यांचा कस लागतो.

२) स्तंभश्रम :- हे स्तंभावरील व्यायामप्रकार होत. यालाच मल्लस्तंभ किंवा मल्लखांब असे म्हणतात. हल्ली आपणास जमिनीत पुरलेला आणि टांगता असे मल्लखांबाचे दोन प्रकार आढळतात. मल्लपुराणात टांगत्या मल्लखांबांचे चार प्रकार दिले आहेत. ते असे : जमिनीत पुरल्याप्रमाणेच टांगता मल्लखांब, दंडुक्यासारखा लहान आकाराचा मल्लखांब, तशाच दंडुक्याच्या आकाराच्या दोन मल्लखांबांची जवळजवळ टांगलेली जोडी, आणि चवथा प्रकार म्हणजे वेताचा टांगता मल्लखांब. मल्लखांबावरील व्यायामप्रकार पुष्कळ असले तरी मल्लपुराणात ते 'स्तंभाधिरोह' या नावाखाली तीन प्रकारे वर्णन केले आहेत:-

- १) हातांच्या आधारे करावयाचे प्रकार,
२) शरीरवळवून करावयाचे प्रकार, आणि
३) पायांचा वापर करून करावयाचे प्रकार.

३) व ४) गौणितकश्रम :- गौणित म्हणजे घाणी किंवा चाकी. ही दगडी वर्तुळाकार रिंग असून तिचे मोठी व लहान असे दोन प्रकार आहेत. त्याला गुग्गुणित व लघुगौणित असे म्हणतात. त्यांचा १७ प्रकारे व्यायामात उपयोग सांगितला आहे. त्यांत उचलणे, फिरवणे, डोक्यावर घेणे इत्यादी प्रकारांचा समावेश होतो. त्यांचा उपयोग मान, मांड्या व सर्व शरीर बलवान करण्याकडे होतो.

५) प्रमदाश्रम :- गदा, मुद्गार, करेला अशा प्रकारच्या साधनांचा वापर करून हात, दंड, खांदे, व मनगटे सुदृढ करण्याचे हे व्यायाम होत.

६) जलश्रम :- जलतरण किंवा पोहणे यांचा हा व्यायाम. छाती व दंड यांचा योग्य विकास होण्यासाठी हा एक पूरक व्यायामप्रकार आहे. हा व्यायाम स्वीकारलेला असला तरी त्याला फारसे महत्त्व दिलेले नाही. आज जलतरणक्षेत्र तंत्रदृष्ट्या जेवढे विकसित झाले आहे तेवढे ते त्या काळात विकसित झाले नव्हते.

७) सोपानरोहण :- पायन्यांवरून उंच धावत जाणे, यात दोघांनी सहभगी होत एकमेकांना उचलून वर चढत जाणे किंवा चालत जाणे अशा प्रकारचा हा व्यायाम आहे.

८) कुंडलावर्तन :- यात वर्तुळाकार हालचालींचा समावेश होतो. वज्रमुष्टीतील वर्तुळाकार जलद हालचालींचा हा व्यायामप्रकार होय.

९) भोजनोर्ध्वभ्रमणिकाश्रम :- भोजनोत्तर चालण्याचा हा व्यायामप्रकार संभवतो.

१०) श्वासप्रेरणिकाश्रम :- दमछाक करणारे धावणे, उड्या मारणे व तत्संबंधी श्वसनगती वाढविणारे व्यायाम प्रकार.

११) बाहुप्रेरणिकाश्रम :- दंडासारख्या पारंपरिक व्यायामांचा यात समावेश होतो.

१२) आस्थादनक :- पाय मजबूत करणारे बैठकांसारखे व्यायामप्रकार.

१३) आमर्दकीश्रम :- दुसऱ्यांना मर्दन (मालिश) करणे व करवून घेणे.

१४) स्थापितश्रम :- प्रमाणित व मान्य असा व्यायाम.

१५) अन्यकृतकरश्रम :- ओढणे, ढकलणे यांसारख्या जोडीजोडीने करावयाच्या हालचाली.

१६) छोटनक आणि कर्कर :- या व्यायामाची स्पष्ट कल्पना येत नाही.

शरीर सुदृढ करणाऱ्या विविध व्यायामप्रकारांचे स्पष्टीकरण मल्लपुराणात आढळत नाही.

वरील श्रमांची उत्तम, मध्यम व अधम अशा तीन प्रकारे विभागी केली असून रंगश्रमाची उत्तम प्रकारात; स्तंभ, बाहुश्रम, गुरु व लघु गौणितक, गदाश्रम, छोटनकश्रम यांची मध्यम प्रकारात; आणि जलश्रम, सोपानरोहण, भोजनोर्ध्वभ्रमणिकाश्रम यांची अधम प्रकारात गणना केली आहे.

याशिवाय १५ प्रकारच्या पकडींचा उल्लेख केला आहे. पकडीला 'लाग' असे म्हटले आहे. त्यांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे -

उर्ध्वलाग, मध्यलाग, अपोलाग, निराधारलाग, वामदक्षिणलाग, उपविष्टलाग (बैठी पकड), चरणअपसर्पण

(पट काढणे), कक्षपकड, पादसंधीपकड, उदरपकड, स्कंधपकड, पादपकड व उस्संधीपकड.

मल्लांसाठी पुढील १५ प्रकारच्या आसनांचाही उल्लेख मल्लपुराणात आला आहे.

अग्रासन, पश्चादासन, मध्यासन, सिंहासन, कूर्मासन, दर्दरासन, गजासन, अर्धासन, शिरासन, कक्षासन, ग्रीवासन, भुजासन, द्विभुजासन, कुक्कुटासन, फणगुप्तासन, गरुडासन, उदरासन. परंतु या आसनांचे वर्णन दिलेले नाही.

अंगमर्दन (मालिश) :- व्यायाम, अंगमर्दन व विश्रांती ही शारीरिक प्रशिक्षणाची त्रिसूत्री होय. भारतीय मल्लांनी या त्रिसूत्रीचा आदर करून अंगमर्दनाला विशेष महत्त्व दिले आहे.

मर्दन किंवा मालिश याचे चार प्रकार सांगितले आहेत:

(१) भीमसेनी (२) नारायणी (३) चित्रिणी, (४) मसृणी.

१) पुरेसा दाब देऊन केलेले मर्दन म्हणजे भीमसेनी मर्दन. या प्रकारामुळे धक्का नाहीसा होतो, चरबीचे प्रमाण कमी होते, दमदारपणा वाढतो आणि शरीर सुदृढ व कांतिमान होते.

२) हलक्या दाबाने केलेले व स्नायूपर्यंत पोचणारे मर्दन नारायणी होय. त्यामुळे शरीर स्वच्छ व कांतिमान बनते. शरीर सुंदर दिसते. श्लोप चांगली लागून मन प्रसन्न बनते.

३) वरील दोन प्रकारचे मर्दन मल्लांसाठी उपयुक्त होय. चित्रिणी हे हलके मर्दन होय व ते फक्त हातांना करण्यात येते. नारायणी हे पायांच्या गुडघ्यापर्यंत व थोडे तीव्रतेने करावयाचे मर्दन आहे.

४) मसृणी हे मांड्यांना व शरीराला करावयाचे धर्षणयुक्त मर्दन आहे.

मल्लपुराणात मर्दनाचे प्रकार सांगितले असले तरी त्यांच्यातील फरक स्पष्ट केलेला नाही. तरीपण भीमसेनी हे पायांना, नारायणी गुडघ्यांना, चित्रिणी हातांना व मसृणी मांड्यांना करावयाचे मर्दन सांगितले आहे. Pressing, Vibrating अशा तंत्रांचा उल्लेख मल्लपुराणात मिळत नाही.

व्यायामाचे प्रमाण :- व्यायामाच्या प्रमाणाचे वर्गीकरण चार प्रकारे केले आहे.

अल्पश्रम, अर्धश्रम, पूर्णश्रम आणि अतिश्रम.

अल्पश्रम :- ज्या व्यायामाने घाम निघत नाही, धाप किंवा दम लागत नाही त्याला अल्पश्रम म्हटले आहे. अशा प्रकारच्या व्यायामाने स्फूर्ती येते, ताकद वाढते, पचन सुधारते, स्नायूबळकट होतात आणि सर्वसाधारण प्रकृतिमान सुधारते. हा व्यायाम आबालवृद्ध, अशक्त, आजारी, कमजोर पचनशक्ती असलेल्या लोकांसाठी सांगितला आहे. श्रावण व भाद्रपद महिन्यांत असा व्यायाम करावा.

अर्धश्रम :- अल्पश्रमापेक्षा थोडे अधिक श्रमाचे हे व्यायाम होत. त्यामुळे चेहरा, मान, काखा व हातापायांना घाम येऊन श्वसनाची गती वाढते. या व्यायामाने मन प्रसन्न होते, उत्साह व ताकद वाढते. मेद कमी होतो व आनंद वाढतो. वैशाख, ज्येष्ठ व आषाढ या महिन्यांत हा व्यायाम करावा.

पूर्णश्रम :- या प्रकारच्या व्यायामाने सर्व शरीराला खूप घाम येतो व डोळे लाल होतात. घशाला कोरड पडते आणि श्वासोच्छ्वासाला त्रास होतो. त्यामुळे भोवळयेणे, ओकान्या येणे व प्रसंगी रक्तस्राव होणे अशी लक्षणे दिसून येतात. अशा प्रकारच्या व्यायामाने धैर्य, सहनशीलता, भूक वाढते. त्यामुळे स्वास्थ्य सुधारून ताकदीत वाढ होते. हा व्यायाम काळजीपूर्वक करावा लागतो. विशेषतः मज्जांसाठी हा व्यायाम उपयुक्त ठरतो. मार्गशीर्ष ते चैत्रपर्यंत हा व्यायाम करावा.

अतिश्रम :- एखाद्याच्या आवाक्याबाहेरील व्यायामाची नोंद असली, तरी त्याची प्रशंसा केलेली नाही.

हे वर्गीकरण व्यायामाच्या कमीअधिक तीव्रतेवर केलेले असून अनुभवाच्या आधारावर विशिष्ट प्रकारचा व्यायाम करण्यास सांगितले आहे.

व्यायामकाल :- दैनंदिन व्यायाम हा सकाळीच घेण्यास सांगितले आहे. ऋतुबदलानुसार व्यायाम सांगितले आहेत. उदा. हिवाळ्यात पूर्णश्रम, तर उन्हाळ्यात अर्धश्रम व्यायाम घेण्याची सूचना केलेली आहे. व्यायामात विभ्रान्तिकालही सांगितला आहे. काही दिवशी व्यायाम न करण्यास सांगितले आहे. उदा. अष्टमी, चतुर्दशी, क्षयतिथी, अक्षयनवमी,

ग्रहणकाल, अक्षयतृतीया, पितृपक्ष इ. दिवस व्यायामास वर्ज्य म्हणून सांगितले आहेत. याचा अर्थ आठवड्यातून एक दिवस तरी विभ्रान्तीचा म्हणून पाळला जात असे.

मज्जांचा आहार :- पूर्णश्रम व्यायामाने जठराग्नी प्रदीप्त होतो. त्यामुळे आहारात वाढ होते. आहारामुळे बल वाढते आणि बल वाढल्यामुळेच व्यायाम सुसह्य होतो.

आश्विन व कार्तिक महिन्यांत पिताचा कोप होतो. त्यामुळे जठराग्नि मंद होऊन अधिक आहार संभवत नाही. हिरडा, सेंधव, हिंग व पिंपळी यांचे चूर्ण एकत्र करून खाल्याने जठराग्नी प्रदीप्त होत असल्याचे सांगितले आहे.

आहारद्रव्यांत मासे, मांस (बकऱ्याचे), गाय, म्हैस व बकरीचे दूध, दही व तूप, कंद, मूळ, हिरव्या भाज्या, सुकामेवा, फळे, साखर, मध; धान्यांमध्ये गहू, मूग, हरभरा, तूर, उडीद यांचा उल्लेख केला आहे. गव्हाचे पीठ तुपात भाजून व गूळ मिश्रण करून खाल्ल्यास अत्यंत गुणकारी म्हणून सांगितले आहे. अन्नापेक्षा गव्हाचे पीठ आठपट श्रेष्ठ, त्याहून दूध आठपटीने श्रेष्ठ, त्याहून आठपट श्रेष्ठ उडीद, व तूप त्याहीपेक्षा आठपट श्रेष्ठ सांगितले आहे. उडदाने शरीर पुष्ट होते, तुपाने बल वाढते, पित्ताने प्राणवृद्धी होते तर अन्नाने शौर्य वाढते असे म्हटले आहे. प्रत्येक खाद्यपदार्थाचे गुणही सविस्तर वर्णन केले आहेत.

कुस्तीचे मैदान :- याला 'रंगभूमी' अथवा 'आखाढक' असे म्हटले आहे. आखढक या शब्दापासूनच आपल्याला परिचित आखाडा शब्द बनला आहे. हे मैदान खोल, समतल आणि उंच अशा तीन प्रकारचे वर्णिले आहे. त्याचा आकार चौकोनी, त्रिकोणी आणि वर्तुळाकार सांगितला आहे. मैदानाची मापे १०१ हात, ५० हात व २१ हात अशी दिली आहेत. मातीचा रंग सांगितला नसला तरी ती अपायकारक द्रव्यांपासून मुक्त व मऊ असावी असे म्हटले आहे.

कुस्तीचे प्रकार :- कुस्तीचे चार प्रकार सांगितले आहेत - १) धरणीपात २) आसुर ३) नारमू ४) धर्मबुद्ध. यापैकी तीन प्रकारांचे वर्णन आढळते, पण नारमू प्रकारची माहिती मिळत नाही. धरणीपात म्हणजे प्रतिस्पर्ध्याला जमिनीवर पाडून चीत करणे. हा सर्वसामान्य कुस्तीचा प्रकार होय.

भौमसेनी व हनुमंती कुस्ती या प्रकारात मोडते. आसुर कुस्तीचा प्रकार म्हणजे आजची Free Style कुस्ती. धर्मयुद्ध प्रकारात मल्ल जमिनीवर कोसळला तरी त्याला जीवे मारले जात नाही.

कुस्तीतील हालचाली:- याबद्दल संपूर्ण माहिती मिळत नसली तरी छडकी, डोकर, भंग, कर्तरी या प्रकारच्या हालचाली नमूद केल्या आहेत.

मल्लपुराणाची वैशिष्ट्ये :- मल्लपुराणातील मजकूर अनेक दृष्टींनी महत्त्वपूर्ण असला तरी आपल्या क्षेत्राच्या दृष्टीने त्यातील काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) यात व्यायामाच्या प्र। तक्रमावर भर दिला आहे. आधुनिक Warming up चे तत्त्व त्यात अंगीकारले आहे.

२) व्यायामाचे प्रकार विविधांगी असून त्यांचा योग्य समन्वय दर्शविला आहे.

३) व्यायामाची संकल्पना केवळ शारीरिक नसून प्रत्येक भारतीय शास्त्राप्रमाणे शरीर, मन व आत्मा या त्रिभुजांवर आधारित आहे. म्हणूनच वेगवेगळे निग्रह किंवा संयम सांगितले आहेत.

४) स्नायूंच्या तननावर (Stretching) योग्य भर दिला असून शरीराच्या विविध सांध्यांच्या हालचालींना प्राधान्य दिले आहे.

५) योग्य आहार, विहार यांबरोबरच अंगमर्दन (मालिश) व विश्रांती यांची आवश्यकता प्रतिपादली आहे.

समारोप :- या निबंधातून भारतीय व्यायामप्रणालीचे वैशिष्ट्य लक्षात येईल. वानगीदाखल व्यक्त केलेल्या या विचारांतून परंपरेच्या संदर्भात नव्याने चिंतन करण्याची, व या दिशेने शारीरिक शिक्षण व क्रीडा क्षेत्रांत संशोधनाची आवश्यकता आहे.

• • •

With Best Compliments from

M/s. Shree Shital Construction Co.

Ghatkopar, Mumbai - 400 077.

With Best Compliments

From

Mr. Arun S. Tambe

Vijay Niwas,

M. G. Road,

Naupada, Thane - 2.

विद्याप्रसारक मंडळ

शुभेच्छा!

श्री. चंद्रकांत पांडुरंग भस्मे

१७/१०२, देवदयानगर,

पोखरण रोड नं. १, ठाणे.

विद्याप्रसारक मंडळाच्या
शैक्षणिक कार्यास

शुभेच्छा!

श्री. देशपांडे पी. डी.

‘स्वानंद’ प्रोव्हिजन जनरल स्टोअर्स,

आग्रा रोड, पूर्णा, भिवंडी,

ता. भिवंडी, जि. ठाणे.

आमची महाविद्यालये - आजची आणि उद्याची आव्हाने

प्रा. य. भ. भिडे

महाराष्ट्र आणि देशभर महाविद्यालयांचे जाळे निर्माण झाले आहे. शिक्षणाचा प्रसार होतो आहे. पूर्वी मूठभर लोकांनाच उपलब्ध असलेले उच्च शिक्षण जनसामान्यांपर्यंत पोहोचले आहे. अगदी खेडोपाड्यातली तरुण मुले आणि मुली उच्च शिक्षण घेत आहेत. हे सर्व चांगले आहे. शिक्षण आणि उच्च शिक्षण सर्वांपर्यंत पोहोचले तर मनुष्यबळ विकासाचे फार मोठे काम साध्य होईल व देशाच्या, समाजाच्या विकासाचे ते एक फार मोठे अस्त ठरेल. अशी "ज्ञान गंगाधरोधरी" आल्याने भारतासारख्या फार मोठी लोकसंख्या असलेल्या देशात, "मानवी भांडवल" मोठ्या प्रमाणावर व चांगल्या दर्जाचे तयार होईल आणि देशाला सर्वाधिक ऊर्जितावस्थेला नेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

पारतंत्र्याच्या काळात भारतीयांनी "इंग्रजी शिक्षण" हे "वाधिणीचे दूध" म्हणून घेतले. त्याचे चांगले परिणाम आपण बघितले. तसेच हे ज्ञानगंगोत्रीचे पसरणे उपयुक्त ठरेल. या महाविद्यालयांबरोबरच मुक्त विद्यापीठांचे अभ्यासक्रम, रेडिओ, टी.व्ही. व इतर इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे दिले जाणारे शैक्षणिक कार्यक्रम हे सुद्धा ह्यादृष्टीने उपयुक्त आहेत. परंतु अशी आकड्यांची संख्या वाढत असताना "गुणात्मक" वाढीचे काम होत आहे ह्याकडेही लक्ष द्यायला हवे. नाही तर ज्ञानगंगोत्रीच्या ठिकाणी "अज्ञानगंगोत्री" वाहू लागेल आणि वाधिणीच्या दुधाऐवजी "भेकडिणीचे दूध" पिणे चालू होईल.

आमची महाविद्यालये चांगली आहेत. सर्वच काही टाकाऊ नाहीत. आमच्या महाविद्यालयातून, विश्वविद्यालयातून बाहेर पडणारी मुले देशात आणि जगात पराक्रम गाजवताहेत, देशाला तज्ज्ञ मनुष्यबळ देताहेत. हे दृश्य काय सांगते? परंतु म्हणून काही सर्वच महाविद्यालये चांगली आहेत असे म्हणता येणार नाही. आपणच आपली महाविद्यालये कशी आहेत ह्याचे वस्तुनिष्ठ परीक्षण करणे गरजेचे आहे. त्याला काही सर्वमान्य निकषही लावायला हरकत नाही.

१. आमचा विद्यार्थी आमच्या महाविद्यालयांच्या सेवांवर संतुष्ट आहे का? किती? त्याला महाविद्यालयाबद्दल ओढ व अभिमान आहे का?

२. त्याला महाविद्यालयात असताना किंवा त्यातून बाहेर पडताना समाजात मागणी किंवा मान मिळतो का? त्याला लगेच नोकरी, व्यवसाय मिळतो का?

३. आपल्या गावाला किंवा शहराला, आजूबाजूच्या समाजाला आपले महाविद्यालय उपयुक्त, हवेहवेसे वाटते का?

४. आमचे शिकवणे, प्राध्यापकवर्ग, ग्रंथालय, कार्यालय, जिमखाना व इतर शैक्षणिक आणि तत्संबंधी उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या गरजा, सोयी, आणि त्यांचा संपूर्ण विकास ह्या दृष्टीने कार्यरत आहेत का?

५. आमचे ग्रंथालय सर्व विद्याशाखांची पुस्तके, संदर्भग्रंथ ह्यांनी समृद्ध आहे का? त्यामध्ये अद्ययावत टेक्नॉलॉजीचा वापर केला जातो का? (उदा. संगणकीकरण, इंटरनेट इ.) आणि पुस्तकांचे मायक्रो फिल्म आणि ऑडियो विहिडियो टेप्सचा पण वापर करता येतो का?

६. आम्ही ग्रंथालयांचा वापर करण्यास प्राध्यापक, विद्यार्थी व ज्ञानलालसा असणाऱ्या इतर नागरिकांना उद्युक्त करावे हे विचारधन कपाटामध्ये बंदिस्त करून ठेवण्यात धन्यता मानतो?

७. आमच्या ग्रंथालयामध्ये, कार्यालयामध्ये किंवा जिमखान्यामध्ये यावेसे वाटेल, आणि सन्मानाने, समजुतीने वागविले जाईल असे वातावरण आहे का?

८. सर्व विद्यार्थ्यांच्या विकासाकडे, अडीअडचणींकडे लक्ष देता येईल अशी यंत्रणा महाविद्यालयात आहे का? उदा. गार्डियन प्राध्यापक जो ५०-६० विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष देईल.

९. आमचे प्राध्यापक आपल्या विषयातील व्यासंगी तज्ज्ञ आहेत का?

१०. त्यांचे वाचन, कार्यानुभव, विषयातील पारंगतता, शिक्षक म्हणून लागणारी कौशल्ये व त्यांचा सुयोग्य विद्यार्थिहितदक्ष, समाजहितदक्ष दृष्टिकोन वृद्धिंगत व्हावा ह्यासाठी महाविद्यालय प्रयत्न करते का ?

११. ग्रंथालय व कार्यालयातील सेवकवर्ग ह्यांच्या गरजा, अर्हता, कौशल्ये आणि व्यक्तिविकास ह्यासाठी महाविद्यालय प्रयत्न करते का ?

१२. आमचे प्राध्यापक व सेवकवर्ग ह्यांना समाजात मान, मान्यता आणि मागणी आहे का ?

१३. आमच्या प्राध्यापकांना बाहेर समाजात, औद्योगिक व सामाजिक संस्था, संशोधन संस्था आदींकडून बोलावले जाते का ? त्यांचा सल्लागार, तज्ज्ञ, उपयुक्त संचालक म्हणून वरीलसारख्या संस्थांमध्ये उपयोग होतो का ?

१४. आमचे प्राध्यापक विद्यार्थ्यांना प्रेम, आदर वाटेल, विद्यार्थ्यांनी विश्वासाने आपले प्रश्न सांगावे, सल्ला मागावा असे आहेत का ?

१५. आमचे विद्यार्थी सुयोग्य नागरिक, समाजाचे पोषण करतील असे जबाबदार नागरिक, समाजात सन्मानाने वागायला, नेतृत्व करायला, जीवनातील प्रश्नांना सामोरे जाण्यास समर्थ असे होतात का ?

१६. आपले महाविद्यालय वेळ आल्यास आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होऊ शकेल का ? आज मिळणारे सरकारी अनुदान बंद झाल्यास वाढलेली फी भरून योग्य तेवढे विद्यार्थी आपल्या महाविद्यालयात यायला तयार होतील का ?

१७. ती मुक्त विद्यापीठे, परराष्ट्रीय महाविद्यालये आणि विश्वविद्यालये, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, कोचिंग क्लासेस व इतर चांगले अभ्यासक्रम देणारे किंवा शिकविणारे स्पर्धक ह्यांना तोंड देऊ शकेल का ?

१८. निरनिराळ्या विषयातील संशोधन, वेगवेगळे नवनवे उपयुक्त अभ्यासक्रम आखून औद्योगिक व इतर संस्थांना सल्लागार म्हणून काम करून आमचे महाविद्यालय व त्यातील प्राध्यापक मोठा निधी उभा करून आमच्या महाविद्यालयांना आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण करू शकतील का ?

१९. आमचे महाविद्यालय सरकार वा सामाजिक आणि राजकीय पुढाऱ्यांपासून, गरज पडल्यास आपले शैक्षणिक

स्वातंत्र्य अबाधित राखू शकेल का ?

२०. आमची सामर्थ्यस्थळे कोणती आहेत, आम्हाला धोके कुठून आहेत आणि झपाट्याने बदलणाऱ्या परिस्थितीमध्ये ती सामर्थ्य व दीर्घत्वस्थाने ओळखून आमच्या महाविद्यालयाची यशस्वी वाटचाल चालू आहे का ?

यासारखे प्रश्न आम्ही स्वतःला विचारल्यास आम्ही आणि आमची महाविद्यालये कुठे आहेत ते आम्हास कळू शकेल. अर्थातच वरीलसारख्या प्रश्नांना आमच्या अनेक महाविद्यालयांची उत्तरे समाधानकारक नसण्याची शक्यता आहे. म्हणजेच सध्याचे प्राध्यापक, महाविद्यालयीन सेवकवर्ग, ग्रंथालये व एकूणच महाविद्यालयांची परिस्थिती समाधानकारक नाही व ती बदलावयास हवी. वरीलसारख्या प्रश्नांमध्ये, काय करायला हवे त्याचे उत्तर आहे. ह्या दृष्टीने काही गोष्टी आग्रहाने सांगाव्याशा वाटतात.

१. शैक्षणिक क्षेत्र आणि म्हणून विश्वविद्यालये आणि महाविद्यालये समाजजीवनाचा एक भाग आहेत. झपाट्याने होणाऱ्या अर्थकारणात, समाजजीवनात शैक्षणिक क्षेत्र, विश्वविद्यालये आणि महाविद्यालये ह्यांना फार मोठी भूमिका निभवावयाची आहे. जागतिकीकरणचे, परिणाम शिक्षणक्षेत्रावरही होणार आहेत. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा उद्योगधंद्यात जशी तीव्र होणार आहे तशीच ती शिक्षणक्षेत्रातही येणार आहे. म्हणून आमच्या महाविद्यालयांना, विश्वविद्यालयांना अनेक प्रकारची आव्हाने पेलायची आहेत.

- एक म्हणजे पुढे सतत येणाऱ्या औद्योगिक, सांस्कृतिक, आर्थिक स्पर्धेला आणि बदलांना तोंड देऊ शकतील असे विद्यार्थी निर्माण करणे.

- दुसरे म्हणजे अशा बदलामध्ये आमचा समाज, आमचे औद्योगिक व इतर क्षेत्रातील मूलस्रोत, विचारपरंपरा वाहून न जाता जगात चांगले आहे ते घेऊन आमचे जे चांगले आहे ते इतरांना प्रभावीपणे देण्याची ताकद आमचे विद्यार्थी, महाविद्यालये आदींमध्ये निर्माण करणे.

- तिसरे, शिक्षणामध्ये निर्माण होणाऱ्या जागतिक स्पर्धेला पुरवणारे, की ज्यामध्ये देशांतर्गत स्पर्धेला नुसते तोंड देणेच नव्हे तर इतर देशांना व जगभरच्या विद्यार्थ्यांना आमच्याकडून शिकावेसे वाटेल (इथे येऊन किंवा दूरस्थ

अभ्यासक्रमाद्वारे (Distance Education). असे अभ्यासक्रम आखणे व राबविणे.

- चौथे, गतिमान परिस्थितीमध्ये महाविद्यालयांनी गतिमान राहून परिस्थिती बदलण्याची (परिस्थितीमध्ये धाहून जाण्याची नव्हे) क्षमता सतत राखणे.

- आजच्या औद्योगिक जगामध्ये "ग्राहक आल्हाद" (Customer Delight किंवा ग्राहकाला आनंदाने उकळ्या फुटतील अशी सेवा देणे) ही संकल्पना मान्यता पावत आहे. म्हणजे ग्राहकाच्या तक्रारी आल्या तरी त्या उडवून लावणे, त्याला लुबाडणे हे जाऊन नुसते अशा तक्रारी न येणे हे बघणे किंवा नुसता ग्राहकसंतोष (Customer Satisfaction) ह्याच्या पुढे जाऊन ग्राहकाला अनपेक्षित अशा पण हव्याहव्याशा वाटणाऱ्या सेवा, सवलती किंवा वस्तू देणे हे आज औद्योगिक संस्थांचे ध्येय झाले आहे. आमच्या शैक्षणिक संस्थांमध्येही हेच व्हायला हवे. मग आमचे ग्राहक कोण हे आम्ही जाणले पाहिजे आणि त्याप्रमाणे आम्ही Customer Delight सतत कसा निर्माण करता येईल हे बघितले पाहिजे. अर्थातच शैक्षणिक क्षेत्र हे औद्योगिक क्षेत्राहून भिन्न आहे. येथे ग्राहकाला आनंद जसा घायचा आहे तसाच त्या ग्राहकात (उदा. विद्यार्थी) बदलही करावयाचा आहे. हे लक्षात घेऊन Customer Delight च्या दृष्टीने वाटचाल करणे.

- पुढे येणाऱ्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी व जगाच्या शैक्षणिक बाजारपेठा काबीज करण्यासाठी, महाविद्यालयांचे, (विश्वविद्यालयांचेही) व्यवस्थापन सक्षम करणे. उदा. शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या विपणन खर्चावर अंकुरा ठेवणे व तो कमी करणे, नवनवे अभ्यासक्रम व नवनव्या योजना आखणे, मानवी साधनसंपत्तीचा उपयोग व विकास करून घेणे आणि ज्याला Corporate Planning and Long Range Planning म्हणता येईल असे दीर्घकालीन सर्वसमावेशक नियोजन करणे. आपली सामर्थ्यस्थाने ओळखून (SWOT Analysis) नव्यानव्या संध्यांचा महाविद्यालयाच्या विकासाकरीता उपयोग करणे इ.

२. आमच्या प्राध्यापकांनी व महाविद्यालयीन सेवकवर्गाने नवीन बदलांना सामोरे जाऊन " विद्यार्थी आल्हाद" व विद्यार्थिहित वाढीस लावण्यासाठी योग्य पावले उचलली

पाहिजेत. उदा. प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांसाठी आपल्या व्यासंगातून, चारित्र्यातून आणि कौशल्यातून नवे आदर्श निर्माण केले पाहिजेत आणि त्याच वेळी विद्यार्थ्यांना एक समर्थ सुजाण समाजघटक म्हणून उभे राहायला मदत केली पाहिजे. सेवाभावी झाले पाहिजे. आपले विद्यार्थी ही आपली पोटची मुले आहेत अशा भावनेने त्यांना घडवले पाहिजे.

३. समाजधुरीणांनी, शिक्षकांनी, शासनकर्त्यांनी महाविद्यालयांना, विश्वविद्यापीठांना शैक्षणिक स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. अगदी अशी महाविद्यालये, विद्यापीठे त्यांच्यावर आर्थिक पाठबळासाठी अवलंबून असली तरी.

अर्थातच शैक्षणिक संस्था व विशेषतः प्राध्यापकवर्ग ह्यांनी आपली महाविद्यालये आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होतील, इतरांवर पैशासाठी अवलंबून नसतील असे पाहिले पाहिजे. त्यासाठी पैसा व उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने नवनवे मार्ग शोधले पाहिजेत, चोखाळले पाहिजेत.

४. पुढील वीसपंचवीस वर्षांत येणाऱ्या बदलांचा विचार करून शैक्षणिक धोरणे, गुंतवणूक व बदल आखले पाहिजेत. त्याचबरोबर आपण वैश्विक बाजाराचे (Global Market) एक घटक आहोत हे मान्य करून अशा आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत उतरण्यासाठी, जिंकण्यासाठी सतत सतर्क राहिले पाहिजे, तयार असले पाहिजे.

५. शेवटी, कुटलीही संस्था, व्यक्ती वा उद्योगसंस्था एकूण समाजाच्या उपयोगी असेल तरच ती टिकून राहते. ह्या दृष्टीने अशांचे पोषण समाज करतो. म्हणून शिक्षणसंस्था, शिक्षक इत्यादींनी समाजाला भारभूत वा त्रासदायक न होता समाजोपयोगी, समाजाला हवेहवेसे वाटेल असे होण्याचा प्रयत्न करावा असे वाटते.

वरील सर्व विचार ढोबळ रूपेचा दाखविणारे आहेत. ते बरोबर किती, उपयुक्त किती हे पारखून घ्यावे लागेल, आणि त्याप्रमाणे पुढची वाटचाल पूर्ण आराखड्याप्रमाणे, योजनेप्रमाणे ठरवून करावी लागेल.

महाविद्यालयीन व विद्यापीठातील शिक्षणाचा नव्याने अंतर्मुख होऊन तातडीने विचार करायला हवा एवढेच सांगावेसे वाटते.

•••

विद्याप्रसारक मंडळाच्या शैक्षणिक कार्यास

शुभेच्छा !

श्री. ज्ञानेश्वर सावंता यादव

एन्.एम्.एम्. हौ. सोसायटी,
३३५/१३, कळवा, जि. ठाणे.

With Best Compliments

From

Abraham Verghese

C/14, Gurupushya
D.P. Road, Mulund (W),
Mumbai

शैक्षणिक वर्ष नेमेचि येतो पावसाळ्याप्रमाणे नियमित सुरू झाले. महाविद्यालयांच्या परिसरात तरुण चेहऱ्यांची, नव्या चैतन्याची गर्दीही आकार घेऊ लागली. मित्रमैत्रिणींचे घोळके तयार व्हायला लागले. रिसेस मध्ये ऑफ पिरिएड्सना होणारी कॅटीनमधील गर्दी वाढायला लागली.

याच दरम्यान आमच्या परिसरातील रस्त्यांच्या आजूबाजूच्या जागेत हिरवळी लावल्या गेल्या. गेल्या महिन्यात मागच्या बाजूस झालेल्या वृक्षारोपणात लागलेली झाडे, यावर्षी एक ऑगष्टला लावलेली झाडे आपल्या फुलांनी आमच्या आसपास सजू लागली. या झाडांची वाढती स्वने परिसरास अधिक निसर्गरम्य बनविण्यास सज्ज झाली. गेल्या महिन्यात वृक्षारोपण झाले. त्याचा वृत्तांत ऑगष्टच्या अंकात आला आहे. परंतु त्यावेळी छायाचित्र उपलब्ध झाले नव्हते ते या अंकात देत आहोत.

महाविद्यालय परिसरात फ्रेंडशिप डे ची धमाल ही एक दिवस विद्यार्थ्यांनी अनुभवली. प्रत्येकाच्या हातावर फ्रेंडशिप रिबन्स, त्या रिबन्सवर लिहिलेली नावे, हाता-तोंडावर लिहिलेली मित्रमैत्रिणींची नावे पाहून, जमाना बदल गया है याची साक्ष पटत होती.

इंटरनेट - एक उपयुक्त कार्यशाळा

एक ऑगष्ट हा विद्याप्रसारक मंडळाचा वर्षांपुढे दिन. विद्याप्रसारक मंडळ काळाबरोबर चालणारी संस्था

प्रा. मोहन पाठक

आहे. त्यामुळे या वर्षी या वर्षांपुढेच्या दिवशी प्रगत अभ्यासकेंद्राच्यावतीने 'इंटरनेट' या तंत्रयुगातील अद्ययावत संकल्पनेसंबंधीची कार्यशाळा थोरले बाजीराव पेशवे सभागृहात आयोजित करण्यात आली होती.

या कार्यशाळेची सुरुवात प्रगत अभ्यासकेंद्र संस्थेचे मानदसंचालक व बांदोडकर विज्ञान महाविद्यालयाचे प्राचार्य सी. जी. पाटील यांनी केलेल्या स्वागतपर भाषणाने झाली. डॉ. मनोहर न्यायते यांनी श्री. निनाद प्रधान यांचा परिचय करून दिला. या कार्यक्रमास विद्याप्रसारक मंडळाचे कार्याध्यक्ष श्री. श्री. वि. करंदीकर, कार्यवाह, श्री. अ. धो. टिळू व इतर पदाधिकारी, महाविद्यालय परिसरातील प्राध्यापक, विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते. डॉ. विजय बेडेकर यांचे बहुमूल्य मार्गदर्शन कार्यशाळेत लाभले.

या कार्यशाळेत श्री. निनाद प्रधान यांनी सायबर शापी, संगणकीकरण इ. बाबी अतिशय सोप्या भाषेत स्पष्ट करून सांगितल्या. इंटरनेटवरून जगातील कोणतीही माहिती कशा प्रकारे उपलब्ध होऊ शकते याचे प्रात्यक्षिक पडद्यावर त्यांनी दाखविले. त्या दिवशीचा टाइम्सचा अंक, अमेरिकन व्हाइट हाऊस, ब्रिटिश म्युझियम इ. काही विषयांची माहिती आपल्यापर्यंत कशी येऊ शकते याचे त्यांनी दाखविलेले प्रात्यक्षिक उद्बोधक होते. दुसऱ्या सत्रात इंटरनेटवर ही संकल्पना व एका संगणकाला दुसऱ्यामार्फत माहिती मिळण्याची यंत्रणा यांचेही प्रात्यक्षिक त्यांनी दाखविले. डॉ. विजय बेडेकर यांनी इंटरनेट आपल्या परिसरात पेंथ्यासंबंधीचा विचार मांडून त्याची गरज स्पष्ट केली. या कार्यशाळेमुळे नवीन तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या कक्षांशी परिचय होण्याची सुसंधी मिळाली.

व्यवस्थापन विभाग

विद्याप्रसारक मंडळाच्या व्यवस्थापन अध्ययन संस्थेमध्ये प्रतिवर्षी ५ ऑगष्ट रोजी मंडळाचे माजी कर्तृत्ववान कार्याध्यक्ष यांच्या स्मृतिदिनाचा कार्यक्रम होतो. व्यवस्थापन विषयातील तज्ज्ञ मंडळाची अनेक व्याख्याने या निमित्ताने

आजवर आयोजित करण्यात आलेली आहेत. या वर्षी उद्योग क्षेत्रातील नेतृत्वाचे चैतन्य (Dynamics of Business Leadership) या विषयावर जे. के. हेलेन कर्टिस लिमिटेड चे कार्यकारी संचालक श्री. नानुभाई मेहता यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. व्यवस्थापक व नेता यांमध्ये फरक असल्याचे सांगून श्री. मेहता म्हणाले, "हाती घेतलेले काम व्यवस्थापक उत्तम रीतीने करून दाखवितो, तर नेता प्रतिभावंत, दृष्ट व नव्या क्षितिजांचा वेध घेणारा सर्जक असतो. नेता सत्तेचा मोठ्या कौशल्याने वापर करतो आणि अनुयायांना संपूर्ण शक्तीनिशी काम करण्याची स्फूर्ती देतो. तो संघटनेत चैतन्य व वेगळी संस्कृती निर्माण करतो. संकटाशी झुंजून संस्थेचे रक्षण व संवर्धन करतो आणि स्वतःची प्रतिमा उज्वल ठेवतो."

श्री. नानुभाई मेहता यांच्या हस्ते १६-१७ मधील विविध परीक्षांत उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्रे व पारितोषिके वितरित करण्यात आली. मंडळाचे व समारंभाचे अध्यक्ष डॉ. वा. ना. बेडेकर यांनी कै. गुणाकर जोशी यांच्या प्रतिभेस पुष्पहार घालून श्रद्धांजली वाहिली. आजचा कार्यक्रम ही कै. गुणाकर जोशी यांना एक आगळी वेगळी श्रद्धांजली असल्याचे त्यांनी सांगितले. मंडळाचे कार्याध्यक्ष श्री. श्री. वि. करंदीकर यांनी कै. जोशींच्या कार्याची ओळख करून दिली.

व्यवस्थापन संस्थेचे संचालक श्री. भालचंद्र दाते यांनी विद्यार्थ्यांचे अभिर्नंदन करून संस्थेच्या वाढत्या कार्यक्षेत्राचा परिचय करून दिला. संस्थेच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षात एम.बी.ए. व एम.एम.एस. हे पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरू करण्याची संस्थेची आकांक्षा असल्याचे त्यांनी सांगितले. याकरिता शासकीय मंजूरीची आम्ही वाट पाहत आहोत असेही ते म्हणाले, "शैक्षणिक संस्था व उद्योग क्षेत्र यांत समन्वय असणे उभयतांच्या हिताचे आहे त्यामुळे उद्योग क्षेत्राने आमच्या संस्थेस सर्वतोपरी सहकार्य करावे असे मी आव्हान करतो" असे श्री. दाते म्हणाले.

सर्व डी.बी.एम. विद्यार्थ्यांत सर्वप्रथम आल्याबद्दल कु. प्रीती गुजरे या विद्यार्थिनीचा खास पारितोषिक देऊन सत्कार केला गेला. यशस्वी विद्यार्थ्यांनी आपल्या प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या. कार्यक्रमास मंडळाचे सभासद, विद्यार्थी,

शिक्षक मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

स्वातंत्र्यदिन सोहळा

यंदाच्या स्वातंत्र्यदिनाला एक विशेष महत्त्व होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्याला ५० वर्षे झाली. त्यानिमित्तानेच विद्याप्रसारक मंडळाच्या इंग्रजी व मराठी शाळांनी एकत्रितपणे ध्वजवंदनाच्या समारंभाचे आयोजन केले. माध्यमिक शाळेच्या नव्या इमारतीवरील गच्चीत झालेल्या या समारंभाचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे नेहमीप्रमाणे हा उत्सव १५ ऑगस्टला सकाळी न होता, स्वातंत्र्य मिळाले त्या क्षणाची भावोत्कट आठवण म्हणून १४ ऑगस्टला मध्यरात्री बरोबर १२ वाजता संपन्न झाला.

मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. वा.ना. बेडेकर यांनी ध्वजारोहण केल्याबरोबर टाळ्यांच्या गजरात असंख्य विद्यार्थी-माजी विद्यार्थी, पालक, शिक्षक यांनी त्या ४७ च्या अनुभवातील धरार कल्पनेने अनुभवला. जन गण मन चालू झाले. पार्श्वभूमीवर फटाक्यांची आतराबाजी शहरात चालली होती. जन गण मन नंतर आनंदीबाई जोशी इंग्रजी माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांनी सामूहिकरीत्या ध्वजगीत सादर केले. डॉक्टर वा.ना. बेडेकरांनी विद्यार्थ्यांना प्रतिज्ञा वाचून दाखवली व विद्यार्थ्यांनी त्यांच्यापाठोपाठ प्रतिज्ञा घेतली. माध्यमिक शाळेचे हस्तलिखित श्री. कुलकर्णी यांच्या संपादनाखाली तयार करण्यात आले, तर प्रभारी मुख्याध्यापिका शुभांगी गोहाड यांच्या संपादनाखाली भित्तिपत्रिका बनविण्यात आली होती. या दोहोंचे डॉक्टरांच्या हस्ते प्रकाशन करण्यात आले. माध्यमिक शाळेतील शिक्षिका सौ. आंबेडकर बाईंनी केलेल्या कविता केळकर बाईंनी वाचून दाखविल्या.

मिळालेल्या स्वातंत्र्याचे प्राणपणाने रक्षण करणे हे आपले कर्तव्य आहे असा विचार डॉ. वा.ना. बेडेकर यांनी अध्यक्षीय भाषणात व्यक्त केला. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन श्री. जे. आर. गवई यांनी केले. सौ. वीणा जोशी यांनी सादर केलेल्या सुमधुर अशा आवाजातील व मूळ चालीतील वंदे मातरमूने समोरभाची सांगता झाली.

महाविद्यालयांच्या परिसरातील ध्वजवंदन नेहमीप्रमाणे १५ ऑगस्ट रोजी सकाळी ८.०० वाजता करण्यात आले. या प्रसंगी परिसरातील सर्व महाविद्यालयांचे शिक्षक,

शिक्षकेतर कर्मचारी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते. या वर्षीच्या ५० व्या स्वातंत्र्यदिनाचे विशेष जाणवलेले वैशिष्ट्य म्हणजे विद्यार्थ्यांची प्रचंड उपस्थिती. ५० वे वर्ष असल्यामुळे राष्ट्रीय छात्रसेनेच्या विद्यार्थ्यांखेरीज इतर विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते. छात्रसेनेच्या विद्यार्थ्यांनी कार्यक्रमाची व्यवस्था ठेवली व अध्यक्षाना मानवंदना दिली. प्रा. मोझेस कोलेट व प्रा. सौ. पंडित यांनी छात्रसेनेच्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले होते. कला वाणिज्य महाविद्यालयांतील राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या विद्यार्थ्यांनी सामूहिक असे दोन कार्यक्रम सादर केले. एक गीताचा, तर दुसरा नाट्यदर्शनाचा. नाट्यदर्शनात स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी बलिदान करणाऱ्या महान देशभक्तांचे सुरेख जीवनदर्शन, देशभक्तिपर चित्रपटगीतांच्या आधारे करण्यात आले होते. या कार्यक्रमांस प्रा. कु. रूपाळी वाळुंजकर यांचे मार्गदर्शन लाभले होते. प्रमुख निवेदकाची भूमिका कु. अर्चना पैठणकर हिने केली होती.

९ ऑगस्ट

९ ऑगस्ट या दिवशी ठाण्यातील महाविद्यालयांनी प्रभातफेरीचे आयोजन केले होते. प्रभातफेरीत कलावाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयांच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेमधील ३२५ विद्यार्थी सहभागी झाले होते. परिसरातून या प्रभातफेरीची सुरुवात करण्यात आली. ठाणे शहरातून सर्व प्रमुख मार्गांमधून गेलेल्या या प्रभातफेरीस बांदोडकर विज्ञान महाविद्यालयाचे राष्ट्रीय सेवायोजनेचे प्रमुख प्रा. डॉ. उल्हास पंडित व कलावाणिज्य महाविद्यालयाचे सेवायोजना प्रमुख प्रा. स.भ. भिडे यांचे मार्गदर्शन लाभले होते. या प्रभातफेरीस प्रा. राठोड, प्रा. प्रकाश माळी, प्रा. सौ. मांपरमकर, प्रा. श्रीमती देशपांडे, प्रा. टोकेकर, प्रा. कु. वाळुंजकर या

शिक्षकांनी सहभागसह विशेष सहाय्य केले होते.

प्रभातफेरीसाठी देशभक्तांची चित्रे असणारे व देशभक्तिपर घोषणा लिहिलेले फलक विद्यार्थ्यांनी मेहनत घेऊन तयार केले होते.

सांजवेळ झाली बाई, दिवा लावू आता

डॉ. बेडेकर विद्यामंदिराच्या पूर्वप्राथमिक विभागात संस्कारांची, संस्कृतीची जपणूक करणारे कार्यक्रम नेहमीच होतात. आषाढी एकादशी, गोपाळकाला, राखी पौर्णिमा अशा सांस्कृतिक सणांतून विद्यार्थ्यांवर संस्कार घडविले जातात.

याही वर्षी दीपपूजनाचा हृद्य असा कार्यक्रम संपन्न झाला. दोन्ही पूर्वप्राथमिक विभागाच्या शिक्षिकांचा कार्यक्रमात सहभाग होता. सहानमोठे विविध आकारांचे दिवे जमवून धाटामाटात दिव्यांची पूजा मुलांनी केली. दिव्यावरील विविध गाणी मुलांनी म्हटली.

नागपंचमीच्या दिवशी मातीचे मोठे वारूळ बनवून त्यात मातीचे नाग बसविण्यात आले होते. धूपदीप गंधाक्षतांसह पूजा करण्यात आली. छोटी मुले नटून धटून या कार्यक्रमास आली होती. ड्रिम्मा, फुगडी असे खेळही खेळण्यात आले.

कलावाणिज्य महाविद्यालय

आमच्या परिसरातील कलावाणिज्य महाविद्यालयातील अनेक घडामोडी परामर्श घेण्यासारख्या आहेत. एक तर स्पर्धांचे दिवस असल्यामुळे विद्यार्थ्यांत भोग घेण्याची स्पर्धा चाललेली असते. या स्पर्धांचा

तपशीलवार वृत्तांत हे लेखन करेपर्यंत आला नाही. परंतु रवीन्द्र मांजरेकरचे यश मात्र समजले.

पुरोगामी महिला संघटनेने स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवा निमित्ताने आयोजित केलेल्या निबंधस्पर्धेस आमच्या महाविद्यालय परिसरातील विद्यार्थ्यांनी चांगला प्रतिसाद दिला. विविध महाविद्यालयांमधून या स्पर्धेसाठी २५० निबंध आले होते. मराठी व इंग्रजी अशा दोन गटांत झालेल्या या स्पर्धेत मराठी गटातील प्रथम पारितोषिक (प्रमाणपत्र व चषक) रवींद्र मांजरेकर या जोशी महाविद्यालयात द्वितीय वर्ष वर्गात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांस मिळाले. श्री. सुनील राय यांच्या प्रमुख उपस्थितीत या स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ तीन ऑगस्ट रोजी संपन्न झाला.

गणेश खराडेची मुलाखत

मुंबईच्या महानगर या सांजदैनिकात कला वाणिज्य महाविद्यालयातील एक धडपडणारा, चोप्रेर व्यक्तिमत्त्वाचा आदर्श विद्यार्थी गणेश खराडे याची मुलाखत प्रसिद्ध झाली आहे. आठवड्याची मुलाखत या सदरात दि. २७ ऑगस्टच्या अंकात त्याची ही मुलाखत आली आहे. गणेश एफ. वाय. बी. ए. या वर्गात शिकत असून वक्तृत्व, कथाकथन, वादविवाद, अभिनय, निबंध अशा अनेक क्षेत्रांत त्याला रस आहे. या क्षेत्रांमध्ये विविध पारितोषिके त्याने मिळविली आहेत. गणेशचे अभिनंदन!

नेतृत्वशिबिरे

ठाण्यातील सर्व महाविद्यालयांतील राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या पथकांनी ठाणे शहर स्वच्छ, सुंदर, हिरवेगार करण्यासाठी दीर्घकालीन कार्यक्रम हाती घ्यायचे ठरविले आहे व त्याची तयारी चालू आहे. त्या दृष्टीने हरियाली,

पारसिक जनता सहकारी बँक, रोटरी क्लबजसारख्या स्वयंसेवकांनी मे महिन्यापासून झाडांचे बी गोळा करणे, आंबा, फणस, गुलमोहर, स्तिरिसिडीया आदी झाडांचे बी लावणे, नंतर निरनिराळ्या प्रकारची झाडे टिकुजी नी वाडीजवळ, संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानाच्या हद्दीत हरियाली या संस्थेच्या मदतीने लावणे, तलाव बांधणे, पाणी अडविणे अशी कामे हाती घेतली आहेत. पारसिकच्या टेकडीवरही झाडे लावणे, तण काढणे अशी सोपी कामे स्वयंसेवक करीत आहेत. दि. १२ जुलै १९९७ व पुन्हा दि. २४ व २५ ऑगस्ट १९९७ रोजी ठाणे व भिवंडीतील महाविद्यालयांतील राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या स्वयंसेवकांसाठी नेतृत्वशिबिरे घेतली गेली. पहिल्या शिबिराचे संचालन ज्ञानसाधना महाविद्यालयाचे प्रा. स्वोल्फ ह्यांनी केले, तर दुसऱ्या शिबिराचे संचालन जोशी घेडेकर महाविद्यालयाचे प्रा. य. भ. भिडे यांनी केले. शांतता दिन

६ ऑगस्ट हा दिवस जगभर शांततादिन म्हणून पाळण्यात येतो. हिरोशिमा नागसाकी येथील संहाराच्या आठवणीने धरकाप उडविणारा हा दिवस. कलावाणिज्य महाविद्यालयातील राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाने या निमित्ताने प्रा. सौ. दीक्षित यांचे व्याख्यान आयोजित केले.

सांस्कृतिक स्पर्धा

दिनांक १५ ऑगस्ट १९९७ पासून मुंबई विद्यापीठाच्या आंतरमहाविद्यालयीन सांस्कृतिक स्पर्धांना प्रारंभ झाला. महाविद्यालयाने निबंधस्पर्धा, समूहगीतस्पर्धा, गीतगायन, चित्रकला, पोस्टरमेकिंग, शास्त्रीय वाद्यसंगीत, नाटुकले (Skit), एकांकिका अशा विविध स्पर्धांत भाग घेतला.

पुरोगामी महिला संघटना, ठाणे यांच्या वतीने आयोजित निबंधस्पर्धेत मराठी विभागात द्वितीय वर्ष कला शाखेच्या कुमार मांजरेकर यास प्रथम पारितोषिक मिळाले. तृतीय कला शाखेच्या केतनकुमार भोसले याला मराठी व इंग्रजी या दोन्ही विभागांत उत्तेजनार्थ पारितोषिक मिळाले.

रत्नम महाविद्यालय, भांडुप तर्फे आयोजित आंतर महाविद्यालयीन स्पर्धांत प्रश्नमंजुषा (Quiz) स्पर्धेत प्रथम वर्ष वाणिज्य शाखेच्या गटाला द्वितीय पारितोषिक मिळाले.

तसेच पोस्टरमेकिंग स्पर्धेत रेखा श्रीमणी व विभा सावंत या द्वितीय वर्ष कला शाखेच्या विद्यार्थिनींना उत्तेजनार्थ पारितोषिक मिळाले.

यूथ कन्व्हेन्शन प्रोग्राम

'यूथ कन्व्हेन्शन' प्रोग्राम दि. १६ व १७ ऑगस्ट १९९७ अंधेरी (पूर्व) या ठिकाणी पार पडला. हा प्रोग्राम धर्मक्षेत्र (महाकाली केव्ह) या ठिकाणी घेण्यात आला होता. मुंबईमधील बऱ्याच नामवंत कॉलेजांमधील विद्यार्थी त्या ठिकाणी उपस्थित होते. तेथे 'उत्कृष्ट' माहितीपर, ज्ञानपर कार्यक्रम पार पडले. जोशी-बेडेकर महाविद्यालयाचेही ८० विद्यार्थी त्या कार्यक्रमाला उपस्थित होते. त्या दोन दिवसांत जोशी-बेडेकर महाविद्यालयाच्या विद्यार्थिविद्यार्थिनींनी आपला सर्वोत्कृष्ट सहभाग दाखविला. रात्री कॅप फायर या कार्यक्रमात, बसविलेल्या नाटिकेत प्रथम क्रमांक मिळविला तर, विद्यार्थिनींनी सुद्धा चांगला सहभाग दाखवून मुलींच्या ग्रूपमध्ये अग्रक्रम मिळविला. मुलांनी बसविलेल्या नाटिकेचे शीर्षक होते 'अहिंसा'. याच बरोबर 'प्रश्नमंच' या कार्यक्रमातही जोशी बेडेकरच्या विद्यार्थ्यांनी तसेच विद्यार्थिनींनी प्रावीण्य संपादन केले. त्यांची नावे गणेश खराडे, वैभव देसाई, स्नेहा बाजपेय, सीमा काजले इत्यादी. ज्ञानपर मनोरंजनारमक कार्यक्रमाबरोबरच समाजसेवेत सुद्धा जोशी बेडेकरचे विद्यार्थी अग्रेसर राहिले आणि कार्यक्रमाच्या शेवटी आभारपर भाषण जोशी-बेडेकरचा विद्यार्थी गणेश खराडे याने केले व ते भाषण चौफेर ठरले आणि त्या भाषणाने कॉलेजच्या नावाचा चांगलाच ठसा उमटविला. या कार्यक्रमाने मानसिकच नव्हे तर शारीरिकही पोषण झाले. तेव्हा अशा प्रकारच्या चौफेर कार्यक्रमांना पाठविण्यासाठी महाविद्यालयाने विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करावे, विद्यार्थ्यांना संधी द्यावी ही विनंती.

बांदोडकर विज्ञान महाविद्यालय

मागच्या महिन्यातील परिसरवार्ता लिहून होईपर्यंत प्रा. नामदेव मांडगे यांचे छायाचित्र हाती आले नव्हते. प्रा. मांडगे विद्यापीठाच्या विद्यार्थी कल्याण विभागाचे संचालक म्हणून गेल्यावर चर्चगेट येथे त्यांच्या कार्यालयात त्यांची भेट घेण्याचा योग आला. त्यांची विद्यापीठाने केलेली नेमणूक अतिशय योग्य आहे, कारण समाजसेवेची त्यांना आवडही

आहे, आणि मोठा अनुभव आहे. १९८९ पासून ते राष्ट्रीय सेवा योजना समितीवर काम पहात आहेत. अनेक प्रकारच्या परिषदा, कार्यशाळा यांना उपस्थित राहून त्यांनी सामाजिक, पर्यावरणीय व विद्यार्थीविकासाचा अभ्यास केला आहे. ठाणे जिल्हा पर्यावरणवाहिनी व आमच्या महाविद्यालयाची राष्ट्रीय सेवा योजना समिती यांच्या संयुक्त विद्यमाने झालेली पर्यावरणविषयक कार्यशाळा आयोजित करण्यात प्रा. मांडगे यांचा मोठा वाटा होता. तसेच अलिकडेच ठाणे जिल्हाधिकारी श्री. उज्वल उके यांनी आयोजित केलेली 'ठाणे सुंदर ठाणे' या विषयावरील कार्यशाळाही प्रा. मांडगे यांच्या प्रयत्नांनी व पुढाकाराने संपन्न झाली.

प्रा. मांडगे यांचे शिक्षण पुणे विद्यापीठात झाले. बांदोडकर विज्ञान महाविद्यालयात प्रा. मांडगे ८१ सालापासून असून पहिली ५-६ वर्षे ते कनिष्ठ महाविद्यालयात व्याख्याते होते.

अपर्णा बाफलेकर यश

आमच्या महाविद्यालयातील तृतीय वर्ष विज्ञान (रसायनशास्त्र) या वर्गात शिकणाऱ्या कु. अपर्णा बाफलेकर हिची नागपूर विद्यापीठातर्फे 'एड्स' या विषयावरील चित्रकला शिबिरासाठी निवड करण्यात आली. मुंबई विद्यापीठ क्षेत्रामधील फक्त पाच विद्यार्थिनींची निवड झाली आहे त्यात अपर्णा आहे. सदर शिबिर २८ ते ३० ऑगस्ट या दरम्यान नागपूर विद्यापीठात संपन्न होणार आहे.

मनाली वाघ - विद्यापीठाच्या गुणवत्ता यादीत

गतवर्षी झालेल्या पदवी परीक्षेत संध्याशास्त्र या विषयात ८०० पैकी ६७१ गुण मिळवणारी मनाली सुरेश वाघ ही विद्यार्थिनी आमच्या महाविद्यालयातून प्रथम आली होती.

१५ ऑगस्ट रोजी विद्यापीठात बी.एस.सी. च्या गुणवत्ता यादीत आल्याबद्दल उपकुलगुरू सी. स्नेहलता देशमुख यांच्या हस्ते गौरव करण्यात आला. गुणवत्ता यादीत ती सहावी आली आहे. या गौरव समारंभास प्राचार्य सी.जी. पाटील, मनालीचे आईवडील उपस्थित होते. प्राचार्य पाटील सरांनीही गुणवत्ता यादीत नाव आल्याबद्दल तिचे विशेष अभिनंदन केले आहे.

कै. भाऊसाहेब बांदोडकर पुण्यतिथी

आमच्या महाविद्यालयाचे देणगीदार कै. दयानंद तथा भाऊसाहेब बांदोडकर यांचा १२ ऑगस्ट हा स्मृतिदिन असतो. त्या निमित्ताने बांदोडकरांच्या प्रतिभेस पुष्पहार घालून प्राचार्य सी.जी. पाटील यांनी महाविद्यालयातर्फे विनम्र श्रद्धांजली वाहिली.

डॉ. बेडेकर विद्यामंदिर - पूर्व प्राथमिक विभाग

श्रावण महिना आला की सणांची नुसती धांदल सुरू होते. नागपंचमी, श्रावणी शुक्रवार, स्वातंत्र्यदिन, नारळीपौर्णिमा, गोपाळकाला, असे हे सण म्हणजेच आपल्या संस्कृतीची जपणूक करून संस्कार करणारे सण आहेत.

असे हे राण सुरु झाले की म्हणावेसे वाटते -
आला श्रावण महिना । सणांची ग झाली दाटी
गोडगोड जेवण नी । शाळेत ग मिळे सुट्टी ॥१॥
सान धोर आनंदती । सणामाजी ग रंगती
परोघरी सण बाई । धाटामाटात सजती ॥२॥

असे हे आपले धर्म, संस्कार, संस्कृती जपणारे सण आपल्या शाळेत म्हणजेच डॉ. बेडेकर विद्या मंदिरामध्ये दरवर्षीप्रमाणे या वर्षीही धाटामाटात साजरे झाले.

दहीहंडी म्हणजेच गोपाळकाला तर 'गोविंदा रे गोपाळा' च्या गजरात अगदी दणक्यात साजरा झाला. ह्या दिवशी सर्व बालगोपाल नटून सजून छान छान नवीन कपड्यांत आले होते. पालकांनीही काही मुलांना हौसेने राधाकृष्ण पोषाखात सजवून आणले होते. वर्गात दोरीने उंच हंडी बांधण्यात आली. वर्गरंगीबेरंगी पताका व झिरमिळ्यांनी सजवला. हंडीत छान खाऊ, काला भरण्यात आला. दोरीला पाने, फुगे, केळी, काकडी, फुले यांनी सजविले होते. हंडीला हार बांधला. हंडीभोवती सर्व गोपोर्षींनी फेर धरला. बाईंनी सांगितल्या प्रमाणे टिपरीच्या तालावर गोलावर फिरत गाणी म्हटली. बाकीची सर्व मुलेही गोल बसून गाण्याच्या तालावर टाळ्या वाजवत होती. हंडीची ४-५ गाणी म्हणून झाल्यावर गोपांना एकावर एक चढवून त्यावर श्रीकृष्णाला उभे केले व नंतर त्याने हंडी फोडली त्यावेळी सर्वांच्या अंगावर पाणी उडवण्यात आले. हंडीतला खाऊ मुलांनी प्रसाद म्हणून गोळा करून खाव्हा नंतर छोट्या प्लॅस्टिकच्या पिशावीतून चुरमुरे, लाह्या, गोळ्या, बिस्किटे असा खाऊ मुलांना देण्यात आला.

गोविंदा रे गोपाळाच्या सोहळ्यात मुले अगदी रंगून गेली होती. सर्वांचे फोटोही काढण्यात आले. अशा ह्या कार्यक्रमात दोन्ही विभागाच्या सर्व शिक्षकांनी उत्स्फूर्तपणे भाग घेऊन हा कार्यक्रम उत्तम रीतीने पार पाडला.

• • •

वाढत्या खर्चाला हवे वाढते उत्पन्न
आमच्याकडे ठेव ठेवून व्हा सम्पन्न

आकर्षक व्याज दर

१५%

मुदत ठेव

ठेवींची मुदत

व्याज दर

३० दिवस ते १ वर्ष

८.५%

१ वर्षावरील ते २ वर्षांपर्यंत

१५%

२ वर्षावरील

१४%

पुनर्मुतवणूक ठेव योजना

ठेवींची मुदत

लाभ

१२ महिने

८.७७%

२४ महिने

१७.१३%

३६ महिने

१७.०४%

४८ महिने

१८.३५%

६० महिने

१९.८०%

त्वरित व तत्पर सेवेसाठी 'भारत ध्वनी' व 'भारत मुद्रा' योजनांचा लाभ घ्या.

(TELE BANKING)

(BTM)

अधिक माहितीसाठी नजिकच्या शाखेत संपर्क साधा.

भारत सहकारी बँक लिमिटेड,

'शततारका', याजीप्रभू देशपांडे मार्ग, विष्णुनगर, ठाणे-४०० ६०२.
दूरध्वनी: ५४२९४३२/३३, ५३३५२३७, ५३४६२६७, ५४२९४३९